

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 23 * άνοιξη 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

~ Άλκηστη Σοφού, Ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ συναντά τους αδελφούς Μαρκίδες - Πούλιου: η αναγγελία έκδοσης της *Εφημερίδος* [3] ~ Χρίστος Δάλκος, Σκορδανίτσες [6] ~ Λευτέρης Παπαλεοντίου, Ύμνος στη βασίλισσα Αμαλία [7] ~ Θεοδόσης Πυλαρινός, Ηδονή ή αηδία; [8] ~ Λεωνίδας Γαλάζης, Μια θεατρική διασκευή του Θέρσανδρου [11]. Για μια κυπριακή συμμετοχή στον Λασσάνειο [17] ~ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Μικροβιβλιογραφικά στον Παπαδιαμάντη [12] ~ Λ. Παπαλεοντίου & Κ. Ιωάννου, Για τα «ανέκδοτα» ποιήματα του Β. Μιχαηλίδη [14] ~ Γιώργος Μύαρης, Μια αβιβλιογράφητη μετάφραση του Δημοσθένη Θ. Σταυρινίδη [18] ~ Τασούλα Μ. Μαρχομιχελάκη, «Για την Ελένη» λέξεις από την *Οδύσεια* του Καζαντζάκη [20] ~ Δημήτρης Κόκωρης, Η εισαγωγή του ποδοσφαίρου στη λογοτεχνία μας: συμπληρωματικά στοιχεία [23] ~ Κατερίνα Κωστίου, Ο «σερ Τζων», ο «σερβάν του» και «ο εξωραϊσμός της αλήθειας»: μικρός απόηχος ενός μεγάλου έπους [26] ~ Σωτήρης Γ. Ραπτόπουλος, «...Μύρο το κύμα που τον ετύλιξε...». Ο παρενεθетικός λόγος στον Σκαρίμπα και στον Καρκαβίτσα [29] ~ Χριστόφορος Μηλιώνης, Η σεμνοτυφία του Σκαρίμπα [31] ~ Δημήτρης Δασκαλόπουλος, Τα ανυπόγραφα αντίτυπα της *Στέρνας* [32] ~ Γιώργος Δ. Παναγιώτου, Η αναφορά στον Ντοστογιέφσκι στο ποίημα του Σεφέρη «Piazza San Nicolò» [33] ~ Ανδρέας Παναγόπουλος, «Ποιος αρχαίος τόπος εδώ» [39]. «Τα φύλλα της φοινικιάς» [39] ~ Σάββας Παύλου, Χάλκεος και σιδήρεος «ύπνος - θάνατος» στον Όμηρο [40] ~ Αλέξης Ζήρας, Ο Τάσος Βουρνάς και ο αδέσποτος Απολλιναίρ [41] ~ Παύλος Αγγελόπουλος, Σκέψεις για τη θεματολογία του μυθιστορήματος του Κώστα Μόντη *Ο αφέντης Μπατίστας και τ' άλλα* [44]. Η μικρογράμματη γραφή «άσος πίκια» (ή «το φύλλο του κισσού»;) [52] ~ Μιχ. Γ. Μπακογιάννης, Ακόμη λίγα για τη σχολική *Ιστορία νεοελληνικής λογοτεχνίας* [45] ~ Λεύκιος Ζαφειρίου, Και πάλι για τη σχολική *Ιστορία νεοελληνικής λογοτεχνίας* [48] ~ Γιάννης Πεγειώτης, Η λογοτεχνία και ο στοχασμός στα κρατητήρια της αποικιοκρατίας [49] ~ Ε. Κριαράς, Συζήτηση για τη νέα μας γλώσσα [50] ~ Κ. Γ. Γιαγκουλλής, Περί του κυπριακού χαλλουμιού και της κυπριακής διαλέκτου ενγένει [53] ~ Στέφανος Κωνσταντινίδης, Για τις σκέψεις του Mario Vitti [55] ~ Άννα Τενέζη, Σκέψεις πάνω στις «Σκέψεις για την κυπριακή λογοτεχνία» του Mario Vitti [57]

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 23 * άνοιξη 2008

Εκδίδεται από συντακτική επιτροπή ~ Κυκλοφορεί δυο φορές τον χρόνο (άνοιξη-φθινόπωρο)

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Φιλοσοφική Σχολή, Τ.Θ. 20537, 1678 Λευκωσία (τηλ. 22892375, 22338827, e-mail: gpel@ucy.ac.cy, τηλεομοίτυπο: 22338827, 22751383)

Επιμέλεια κειμένων: Σάββας Παύλου, Χρυσάνθου Μυλωνά 5, Άγιοι Ομολογητές, 1085 Λευκωσία (τηλ. 22316667)

Ετοιμασία ιστοσελίδας: Φοίβος Σταυρίδης, Τ. Θ. 40447, 6304 Λάρνακα (τηλ. 24652974, e-mail: stavride@logosnet.cy.net)

Εκτύπωση: Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Λτδ., Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία (τηλ. 22347359, 22438968, τηλεομοίτυπο 22435698)

Συνεργασίες, αλληλογραφία αποστέλλονται στον υπεύθυνο της έκδοσης.

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Επιλέγονται αυστηρώς «μικροφιλολογικά» κείμενα (με ελάχιστες υποσημειώσεις) και αποκλείονται δοκίμια ή ανακοινώσεις ευρύτερου φιλολογικού ενδιαφέροντος.

Κείμενα με προσωπικές αιχμές είναι καλά να αποφεύγονται: το περιοδικό διατηρεί το δικαίωμα να ενημερώνει τα πρόσωπα που θίγονται ή κρίνονται για δημοσιεύματά τους, έτσι ώστε να τους δίνεται η δυνατότητα να απαντούν στο ίδιο τεύχος, εφόσον η απάντησή τους έχει φιλολογικό ενδιαφέρον.

Ευχαρίστως δεχόμαστε συμπληρώματα για τη Βιβλιογραφία κυπριακής λογοτεχνίας, που θα καταχωρίζονται απευθείας στην ηλεκτρονική της μορφή μόλις πάρει τη θέση της στο διαδίκτυο.

Τα Μικροφιλολογικά διατίθενται στα παρακάτω βιβλιοπωλεία: ~ Λευκωσία: Βιβλιοπωλείο ΜΑΜ, Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 19, 1015, τηλ. 22753536 ~ Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Σόλωνος 60, 106 72, τηλ. 210 3615 077. ~ Θεσσαλονίκη: Βιβλιοπωλείο Ιανός, Αριστοτέλους 7, 546 24, τηλ. 2310 277004 ~ Πάτρα: Βιβλιοπωλείο Πολύεδρο, Κανακάρη 147, 262 21, τηλ. 2610 277342.

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: **ISSN 1450-0132**

Τιμή τεύχους: **3 €** Ετήσια συνδρομή (2 τεύχη): **5 €**

Η έκδοση επιχορηγείται από τις
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ συναντά τους αδελφούς Μαρκίδες - Πούλιου: η αναγγελία έκδοσης της *Εφημερίδος*

Η *Εφημερίς*, «η αρχαιότερη εφημερίδα που έχει διασωθεί», είναι έργο των αδελφών Μαρκιδών Πούλιου. Το πρώτο της φύλλο κυκλοφόρησε στη Βιέννη, στις 31 Δεκεμβρίου 1790.¹ Η έκδοσή της αναγγέλθηκε στις 16 Οκτωβρίου 1790, με ένα φυλλάδιο σε σχήμα 8°, τυπωμένο και από τις δύο όψεις, έχοντας ως επικεφαλίδα τη λέξη *Είδησις* χωρίς τίτλο ή επεξηγηματικό υπότιτλο.

Το κείμενο εντάσσεται στην προβληματική της πολιτισμικής ανανέωσης του ελληνικού κόσμου και στο πνευματικό κλίμα του νεοελληνικού Διαφωτισμού όπως διαμορφώνεται στον φθίνοντα 18^ο αιώνα, εναρμονιζόμενο με τον στοχασμό του Δημ. Καταρτζή² και τις θέσεις του Ιώσηπου Μοισιόδακα,³ τους κατ' εξοχήν εκπροσώπους της περιόδου ωριμότητας του νεοελληνικού Διαφωτισμού και της φαναριώτικης λογιосύνης των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Οι δύο λόγιοι διακήρυξαν την αναγκαιότητα της πολιτισμικής ανανέωσης της ελληνικής κοινωνίας μέσω ριζικών εκπαιδευτικών αλλαγών με όργανο μία ζωντανή γλώσσα και με απώτερο στόχο την ευθυγράμμιση της παιδείας με τις δυτικές νεωτερικές ιδέες. Διατύπωσαν με σαφήνεια τη διαχρονία προς τον αρχαίο κόσμο και συνέβαλαν ως πρωτοπόροι στη διαμόρφωση της «κοσμικής ιστορικής συνείδησης».⁴ Η διδακτική εμβέλεια του Καταρτζή υπήρξε ασφαλώς περιορισμένη διότι το έργο του παρέμεινε ανέκδοτο μέχρι πρόσφατα.⁵ Ο Μοισιόδακας εξέθεσε δημόσια και με παρρησία τις θέσεις του εκδιδοντάς τες και υπέστη τις συνέπειες. Ο προβληματισμός και των δύο είναι αισθητός στο έργο του Γρηγόριου Κωνσταντά, του Δανιήλ Φιλίππιδη και του Ρήγα που μαθήτησαν κοντά τους.

Πνευματική συγγένεια παρατηρείται και στο περιεχόμενο της *Ειδήσεως*. Στο κείμενο διαγράφεται με σαφήνεια η συνείδηση των δεσμών του νεώτερου ελληνισμού με την αρχαιότητα, επισημαίνεται η πολιτισμική καθυστέρηση του ελληνικού κόσμου μέσα από την υπόμνηση του μεγαλειώδους παρελθόντος του και τη συγχρονική του αντιπαράθεση με τα ευημερούντα ευρωπαϊκά έθνη. Τέλος, προτείνεται ως απάντηση στην παρακμή του νεώτερου ελληνισμού η ευθυγράμμισή του με την παιδεία της Ευρώπης.

Το φυλλάδιο, γραμμένο στη «ρωμαίικια» και με ύφος ανεπιτήδευτο, δεν το συνέταξε κάποιος λόγιος συνεργάτης των αδελφών Πούλιου, αλλά μάλλον οι ίδιοι οι εκδότες οι οποίοι, αν κρίνουμε από τις υπόλοιπες αγγελίες που φέρουν την υπογραφή τους, εκφράζονται στη λαϊκή γλώσσα με αυθορμητισμό. Διαβάζοντας προσεκτικά το μονόφυλλο, διαπιστώσαμε ότι οι δύο πρώτες παράγραφοι διαφέρουν από το υπόλοιπο κείμενο ως προς τη γλώσσα και το ύφος: αν και γραμμένες στη λαϊκή γλώσσα, ο λόγος είναι πιο επιμελημένος και το ύφος πιο λογοτεχνικό.

Ο Λέανδρος Βρανούσης, στον οποίο οφείλουμε την έκδοση της *Εφημερίδας* στην πληρέστερη μορφή της, σχολιάζοντας το μονόφυλλο διαπιστώνει ότι «επαναλαμβάνει αυτούσια όσα έγραφε» ο Ιώσηπος Μοισιόδακας στο Προοίμιο του έργου του *Ηθική Φιλοσοφία*,⁶ που αποτελεί μετάφραση

της *Filosofia morale esposta e riposta ai giovani* του Αντόνιο Μουρατόρι (Βερόνα, 1735) και παραθέτει αρκετά αποσπάσματα.⁷ Τα παραθέματα όμως αυτά – από τα πιο αντιπροσωπευτικά των θέσεων του Μοισιόδακα που θα επαναλάβει με μια διευρυμένη προβληματική είκοσι χρόνια μετά στην *Απολογία* του,⁸ αν και είναι σε συνάφεια με το περιεχόμενο της *Ειδήσεως*, δεν παρατίθενται «αυτούσια». Αντιπαραβάλλοντας τα δύο κείμενα, διαπιστώσαμε ότι οι εκδότες ενσωματώνουν στην αγγελία έκδοσης της εφημερίδας τους αποσπάσματα από τις δύο πρώτες σελίδες του Προοιμίου της *Ηθικής Φιλοσοφίας* καθώς και φράσεις από άλλες σελίδες που τους διευκολύνουν να εκφράσουν την προβληματική τους.

Παραθέτουμε τα αποσπάσματα. Στο Προοίμιο⁹ του Μοισιόδακα χρησιμοποιούμε αγκύλες για τα αποσπάσματα που έχουν παραλειφθεί από τους εκδότες και στην αγγελία της *Εφημερίδας* τονίσαμε με πλάγιους χαρακτήρες τις ... 'διακριτικές' επεμβάσεις των εκδοτών στο κείμενο.

ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ

Όταν η Ελλάς έζη με την ελευθερίαν και εκυβερνάτο με την αυτονομίαν, όταν τρωμένη από τον έρωτα της πολιτικής κοσμιότητος εσπούδαζε πώς να διαφέρει από τας παροικίας των επιλοίπων εθνών, [τα οποία αυτή, η διά την ανομοιότητα των ηθών, η διά την βαρβαρότητα του βίου, εσυνήθιζε να ονομάζει βάρβαρα,] τότε δη ήκμαζαν όχι μόνον αι δημόσiai τέχναι, όσαι ισχυροποιούν τας πολιτείας, [όχι μόνον αι μερικαι, όσαι συσταίνουν τους ιδιώτας,] αλλά περιπλέον και όλα [ή σχεδόν όλα] τα είδη μαθήσεως. Τότε ήκμασαν οι έμπειροι πολιτικοί, τότε ήνησαν οι ένδοξοι στρατάρχαι, [τότε] οι πολυμήχανοι αρχιτέκτονες, οι επιδέξιοι γλύπται, οι ευεπήβολοι ζωγράφοι, [τότε δη και] οι φυσιολόγοι, οι μαθηματικοί, οι φιλόσοφοι, οι ρήτορες, οι ιστορικοί, και απλώς όλα αι επίλοιποι ταξιαρχίαι της πολυμαθείας. Και τη αληθεία ομοιάζε τότε η Ελλάς με μίαν γονιμωτάτην γην, οπού εβλάσταινε παντοειδείς και γενναίους καρπούς, ή μάλιστα με ποτιμωτάτην βρύσιν, οπού με τα νάματα της χρηστοηθείας και της παιδείας έτρεφε, [δεν λέγω], τα ειδικά της φυτά, αλλά προσέτι και όσα άλλα είχαν ικμάδα φιλοτελειότητος. [Και όμως ουδέν τοι, ουδέν τοι βάσιμον εκ τοίσι βροτοίς! Τέως το βάσκανον όμμα της Νεμέσεως, βεβαρυμένον να υποφέρει την ευτυχίαν της, την χαλκεύει με την ζηλοφθονίαν, και αφ' ού την εκτραχίλίζει με τους εμφυλίους πολέμους, την υποχρεώνει να κύφη και τον αυχένα εις τον ζυγόν των Ρωμαίων.] Και αγκαλά αυτή μηδέ ούτως δεν αφαιρείται την παλαιάν της λαμπρότητα, καθότι η πολυμάθεια, η χρηστοθήθεια, [η εντελοτεχνία] ακόμη συνεχίζουν να την διακρίνουν από τα επιλοιπα έθνη.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΕΙΔΗΣΙΣ

Η φιλομάθεια εμφυτεύει εις τους ανθρώπους την πολυμάθειαν, η οποία τους κάνει ευτυχείς και ευδαίμονας. Τούτο το να είναι αληθές, ας ξανααγυρίσωμεν εις την σχέψιν των προπατόρων της ΕΛΛΑΔΟΣ (εδώ εννοείται όλη η διασπορά των Ελλήνων)¹⁰ τότε θέλομεν ιδή, όταν αυτή με την ελευθερίαν έζη, και με την αυτονομίαν εκυβερνάτο, όταν τρωμένη, από τον έρωτα του πολιτικού καλλωπισμού, εσπούδαζε πώς να διαφέρει από τας παροικίας των επιλοίπων εθνών. Τότε δε ήκμαζαν όχι μόνον αι δημόσiai τέχναι, όσαι ισχυροποιούν τας πολιτείας, αλλά περιπλέον και όλα τα είδη της μαθήσεως, τότε ήκμασαν οι

έμπειροι πολιτικοί, τότε ήγησαν οι ένδοξοι στρατάρχοι, οι πολυμήχανοι αρχιτέκτονες, οι επιδέξιοι γλύπται, οι ευεπίβουλοι ζωγράφοι, οι φυσιολόγοι, οι μαθηματικοί, οι φιλόσοφοι, οι ρήτορες, οι ιστορικοί, και απλώς όλοι αι επίλοιποι ταξιαρχίαι της πολυμαθείας.

Και τη αληθεία τότε ωμοιάζεν η ΕΛΛΑΣ με μίαν γωνιμωιάτην [sic] γην, οπού εβλάστανε *κάθε είδος γενναίων καρπών*, ή να ειπούμεν καλύτερα με μίαν ποτιμωιάτην βρύσιν οπού με τα νάματα της χρηστοηθείας και της παιδείας έτρεφεν όχι μόνο τα ειδικά της φυτά, αλλά προσέτι και όσα άλλα είχαν ικμάδα φιλοτελειότητος. Και αγχαλά αυτή μηδ' ούτως δεν αφαιρείται την παλαιάν της λαμπρότητα, καθότι η πολυμάθεια, η χρηστοήθεια φαίνεται ακόμη να συνεχίζουν να την διακρίνουν, από πολλά άλλα έθνη.

Εξετάζοντας τα αποσπάσματα, είναι προφανές ότι οι εκδότες επέλεξαν τον Μοισιόδακα και δανείστηκαν στοιχεία από τα κείμενά του συνειδητά. Οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου θέλουν να προσφέρουν στους «υστερημένους απογόνους εκείνων των περιβοήτων Ελλήνων»¹¹ μία επιλογή «αξιοδιηγήτων πραγμάτων» που συμβαίνουν «πότε δε εις ετούτην, πότε δε εις άλλην δεσποτείαν και τόπον της Ευρώπης ή και άλλο μέρος του κόσμου». Ως μέσο για την επίτευξη του στόχου τους επέλεξαν την εφημερίδα, ένα 'νεωτερικό' είδος. Το νεότερο αυτό πολιτισμικό προϊόν το οποίο θα συντείνει, ακούσια ίσως, στη γέννηση της «φαντασιακής κοινότητας του Έθνους», εκούσια όμως στη διάδοση των νεωτερικών ιδεών στην «καθ' ημάς Ανατολή», εκφράζει στην τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα τη δυναμική των ανανεωτικών φιλελεύθερων αιτημάτων του ελληνικού Διαφωτισμού.

Την περίοδο που η *Εφημερίς* κάνει τα πρώτα της βήματα, αρχίζει να διαμορφώνεται στους κόλπους του νεοελληνικού Διαφωτισμού, το κίνημα του βαλκανικού ριζοσπαστισμού,¹² το οποίο θα εκφραστεί στο τέλος του 18ου αιώνα, μέσα από το επαναστατικό όραμα και τις συνταγματικές προτάσεις του Ρήγα, το εκδοτικό έργο των Μαρκιδών Πουλιού και την *Εφημερίδα* τους και στον αρχόμενο 19ο αιώνα μέσα από κείμενα όπως ο *Ρωσσοαγγλογάλλος* (1805) και η *Ελληνική Νομαρχία* (1806). Το 1790, όμως, η δημόσια έκφραση της κριτικής και των προωθημένων ιδεολογικών θέσεων του Μοισιόδακα και ο «αυτοσχέδιος ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός»¹³ του αποτέλεσαν το πρότυπο των αδελφών Πούλιου για να εκφράσουν μέσα από την αγγελία τους την αισιοδοξία του νεοελληνικού Διαφωτισμού, την πίστη τους στην πρόοδο του ατόμου και τη δυνατότητα της επίγειας ευτυχίας σε μία κοινωνία «πεπολισμένη».¹⁴

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. περισσότερα Γεώργιος Λάιος, «Οι αδελφοί Πούλιου, ο Γεώργιος Θεοχάρης και άλλοι σύντροφοι του Ρήγα. Ανέκδοτα έγγραφα από τα αρχεία της Βιέννης». *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 12 (1958) 202-270 και *Ο Ελληνικός τύπος της Βιέννης από του 1784 μέχρι του 1821*, 1961· Λεάνδρος Βρανούσης, *Εφημερίς. Η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθεί*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, 1995, τόμ. 1, 13*-150* και τόμ. 5.

2. Για το έργο και τη θεωρία του Καταρτζή, βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, 1980, 177-243· Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1999, 202-219· Κυριάκος Δημητρίου, «Η ευρωπαϊκή διάνοση και ο νεοελληνικός Διαφωτισμός», *Ιστωρ* 12 (2001) 125-155.

3. Για τον βίο και το έργο του Μοισιόδακα, βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιό-*

- δαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης το 18ο αιώνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1985· Ariadna Camariano-Cioran, «Un directeur éclairé à l'Académie de Jassy il y a deux siècles: Iosip Moisiiodax», *Balkan Studies* 7 (1966) 297-332 και *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Institute for Balkan Studies, 1974, 569-598.
4. Για τις διαδικασίες αφύπνισης και διάπλασης της νέας ιστορικής συνείδησης, βλ. ενδεικτικά, Κ.Θ. Δημαράς, 1980, 74, 129, 393-394 και σποραδικά: Π. Κιτρομηλίδης, 1985, 167-176· Π. Κιτρομηλίδης, 1999, 223-250· Αντώνης Λιάκος, «Η δόμηση του εθνικού χρόνου στην ελληνική ιστοριογραφία», *Ο Πολίτης* 124 (1993) 23-31· Άννα Ταμπάκη, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Εργο, 2004, 41-73.
5. Ο Κ.Θ. Δημαράς ανέδειξε το έργο του Καταρτζή με την έκδοση των *Ευρισκόμενων* (Ερμής, 1970) και των *Δοκιμίων* (Ερμής, 1974).
6. *Ηθική Φιλοσοφία μεταφρασθείσα εκ του ιταλικού ιδιώματος*, τόμ. Α', Βενετία, Παρά Αντωνίω τω Βόρτολι, 1761, τόμ. Β', Βενετία, Παρά Αντωνίω τω Βόρτολι, 1762.
7. *Εφημερίς. Η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθεί*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, 1791, 64*-65*.
8. Πρβλ. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογία* (1780), επιμ. Άλκης Αγγέλου, Ερμής, 1992, 5, 27, 153-154, 158.
9. Το απόσπασμα αντλήθηκε από το Προοίμιο της *Ηθικής Φιλοσοφίας* όπως δημοσιεύεται στο *Επίμετρο* της μονογραφίας του Π. Κιτρομηλίδη *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, ό.π., σ. 323-344.
10. Πρβλ. *Προοίμιον*, σ. 325: *Όταν λέγω Ελλάδα, εννοώ όλας τας διασποράς των Ελλήνων*.
11. Η υπογράμμιση είναι δική μου.
12. Βλ. το σχετικό κεφάλαιο, Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η νοτιοανατολική Ευρώπη*, Πορεία, 2000, 133-173.
13. Π. Κιτρομηλίδης, 1999, 245.
14. *Εφημερίς*, ό.π., 1794, Νο 14, 183. Πρβλ. Δανιήλ Φιλιππίδης - Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική* (1791), επιμ. Αικ. Κουμαριανού, Ερμής, 1988, 421: *πολιτισμένοι: Δημήτριος Καταρτζής, Ευρισκόμενα*, επιμ. Κ.Θ. Δημαράς, 1999, 24, 39, 59, 195, 316, 403: *πεπολιτευμένοι*.

Άλκηστη Σοφού

8

Σκορδανίτσες

Ό Στ. Άλεξίου, αναφερόμενος στο χωρίο τῆς *Γυναίκας τῆς Ζάκυθος*, κεφ. 5 «...καὶ μόλις ἐτρέχανε στὴ φράχτη οἱ σκουρκουρίτσες, κορδανίτσες, βοστερίτσες», παρατηρεῖ: «Εἶναι ἐλάχιστα πιθανὸ ὅτι ὁ Σολωμὸς θὰ παρέθετε ὅλα τὰ εἶδη καὶ τὰ συνώνυμα τῆς σαύρας ὅπως τὰ βλέπομε παραταγμένα στὴν ἔκδοση (σ.σ. τῆς Ἑλ. Τσαντσάνογλου), σ. 95: σκουρκουρίτσες, κορδανίτσες, βοστερίτσες [...] Μιὰν ἀπὸ αὐτὲς θὰ χρησιμοποιοῦσε ὁ Σολωμὸς, ὅχι ὅλες» (Στ. Άλεξίου, Δ. *Σολωμοῦ, Ποιήματα καὶ Πεζά*, ἐκδ. Στιγμῆ, σ. 466).

Χωρὶς νὰ ὑπεισερχώμαστε στὴν οὐσία τοῦ ἐπιχειρήματος (τὸ ὁποῖο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι βᾶσιμο), καταθέτομε δύο σύντομες παρατηρήσεις ποὺ ἀφοροῦν σὲ ἐπὶ μέρους ζητήματα:

α) Παρ' ὅτι τὸ ὄνομα «κορδανίτσες» τῆς ἔκδοσης τῆς Ἑλ. Τσαντσάνογλου, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ «ὄρδανίτσες» τῆς ἔκδοσης τοῦ Λ. Πολίτη, εἶναι πλησιέστερο πρὸς τὸν πραγματικὸ τύπο, ἐν τούτοις δὲν τὸν ἀποκαθιστᾶ πλήρως. Ὅπως προκύπτει ἀπ' τὸ *Ἀρχεῖο τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, ὁ τύπος, ἀπαντῶν στὰ ιδιώματα τῆς Ἰθάκης καὶ τῆς Καστοῦ, εἶναι *σκορδανίτσα* ἢ (= σαύρα). Μιὰ ἐναλλακτικὴ μορφή τῆς λέξης πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύη τὸ κεφαλλονίτικο *σκορτσανίθι* τὸ (= σαύρα).

β) Μια πιό προσεκτική «έπίσκεψις» τῶν τριῶν ὀνομάτων ποῦ χρησιμοποιεῖ ὁ Σολωμὸς γιὰ τὴν σαύρα, ὑποβάλλει τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν πρόκειται στὴν οὐσία γιὰ συνώνυμα, ἀλλὰ γιὰ ἐναλλακτικούς τύπους τῆς ἴδιας ρίζας, διαμορφωθέντες μέσα ἀπὸ μιὰ πολυδιάσπαση, χαρακτηριστικὴ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας (τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς ὀνομασίες τῶν διάφορων «ζούμπερων» τῆς ἐλληνικῆς ὑπαίθρου).

Μιὰ ἰδέα αὐτῆς τῆς τεράστιας σὲ ἔκταση φωνητικῆς ποικιλίας καὶ τῆς συνακόλουθης πολυτυπίας – ποῦ θὰ πρέπη ἐπὶ τέλους κάποτε νὰ προβληματίση τὴν γλωσσολογικὴ ἔρευνα – μᾶς δίνουν οἱ ἐναλλακτικοὶ τύποι τοῦ σλαβικοῦ θεωρούμενου γουστερίτσα, ὅπως: βοστερίτσα, κουστερίτσα, ἐουστερίτσα, ἐουστιρίτσα, μπουστιρίκα, πουστιρίκα, φουστέρα, φλουστέρα, φούστερας, μόστερας, μοστερίτσα κ.λπ.

Ἡ σολωμικὴ σκορδανίτσα πρέπει νὰ προέκυψε μὲ ἀντιμετάθεση ἀπὸ ἀμάρτυρο *γουσταρνίτσα /*κουσταρνίτσα, ὅπως δείχνουν καὶ τὰ γκουσναρίτσα, γκουσταναρίτσα, γκουστέρνα, γκουσταρέλα, σκονταρέλα, σκουταλέρα, σκουρδαδέλα, σκούδαρου, σκουδαρέ, σκουδιρίκα, σκουδουρίκα, σκουδιρίτσα, σκουντουρίτσα, σκουντερίτσα κ.ἄ.

Τέλος ἡ σκουρκουρίτσα δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελῇ τὸν μακρινὸ πρόγονο τῆς γουστερίτσας, ἡ ὁποία νὰ προέκυψε ἀπὸ μιὰ ἀναδιπλασιασμένη ρίζα ὑποκειμένη καὶ τοῦ ἀρχ. ἐλλ. κροκόδειλος (= σαύρα στὴν Ἰωνία), ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν τεράστια πολυτυπία τῆς λέξης στὰ νέα ἐλληνικά: κουρκούδιαλος, κουρκούταυλος, κουρκούβιαλος, κορκόφειλας, ποφόρδειλας, σκορκόδειλος, σκοκόρδειλας, σκοσκόρδελας, κοσκόρδειλας, κουρκουτάς, κορκάς, κορκάς, χουρχούρα, κουσκούρα, κοσκέρα, σκορτσέρα, κουσκούρα, σκουρτσέκλα, σκορτσέκλα, γούστρακλας, σκουσκουλήθρα, χουρχουρίτσα, σκορκουλήθρα, κουρκουρίτσα, κουσκουρίτσα, κοτσερίτσα, κοστερίτσα κ.ἄ.π.

Χρῖστος Δάλκος

Ὑμνος στὴ βασίλισσα Αμαλία (1837)

Στὴ δελτιοθήκη τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ελλάδας ὑπάρχει ἡ παρακάτω εγγραφή: Δημήτριος Φραγκοῦδης, Ὑμνος πρὸς τὴν Μ. βασίλισσα τῶν Ἑλλήνων Αμαλία, Αθήνα 1837. Ἡ ἐκδοση αὐτὴ δὲν σώζεται ἢ δὲν ἀνευρίσκεται, τουλάχιστον στὴ βιβλιοθήκη αὐτὴ. Ἐπιπλέον ἡ πληροφορία ποῦ δίνεται στο δελτίο εἶναι, ὅπως θα δούμε, μάλλον παραπλανητικὴ.

Ὅπως γνωρίζαμε ἀπὸ ἀνεξακρίβωτες πληροφορίες, τὸ 1837 εἶχε ἐκδοθεῖ ὑμνητικὸ ποίημα γιὰ τὴ βασίλισσα Αμαλία τοῦ Μάρκου Ανδρεάδη, ἀλλὰ κανένας ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς ποῦ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸν συγγραφέα δὲν μπόρεσε νὰ δεῖ τὴν ἐκδοση αὐτὴ.¹ Ἡ πρώτη ἐντύπωση ποῦ δίνεται εἶναι ὅτι τὸ 1837 ἐκδίδονται δυο ὑμνητικὰ ποιήματα (τῶν Μ. Ανδρεάδη καὶ Δ. Φραγκοῦδη) τὴ βασίλισσα Αμαλία.

Ὅμως τὰ πράγματα φωτίζονται περισσότερο ἀπὸ τὸ παρακάτω λήμμα στὴν Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία 1800-1863 τῶν Δ. Γκίνη & Β. Μέξα (Αθήνα 1939, τόμ. 1, σ. 423, λήμμα 2907): «Ὑμνος πρὸς τὴν βασίλισσαν τῆς Ελλά-

δος Αμαλίαν, Ο υποκλινέστατος Δ. Φραγκούδης προς δείγμα σεβασμού. Συντεθείς υπό Μ[άρκου] Δ[αβίδ] Κυπρίου, Εν Αθήναις, εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας, 1837, σχήμα 8ον, σ. 8». Η καταγραφή αυτή αναπαράγεται από την ανέκδοτη βιβλιογραφία του Στέφανου Κουμανούδη.

Από το λήμμα αυτό είναι σαφές ότι το λανθάνον ποίημα για την Αμαλία οφείλεται στον Μάρκο Ανδρεάδη (1804-1878), γιο του δημογέροντα Ανδρέα Δαβίδ, ενώ ο διπλωμάτης Δημήτρης Φραγκούδης (1790-1847), που είχε υπηρετήσει σε διάφορες κυβερνητικές θέσεις επί Καποδίστρια, φαίνεται ότι μεσολάβησε να εκδοθεί το κείμενο αυτό, καθώς μάλιστα ανέμενε να διοριστεί από την κυβέρνηση του Όθωνα στο διπλωματικό σώμα (αφού οι Τούρκοι δεν επέτρεψαν τη λειτουργία ελληνικού υποπροξενείου στη Λάρνακα, στο οποίο ο Φραγκούδης είχε εξασφαλίσει διορισμό το 1834).²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τη ζωή και το έργο του Μάρκου Ανδρεάδη βλ. κυρίως Αντώνης Ιντιάνος, «Τα Κύπρια Έπη του Μάρκου Ανδρεάδη» *Κυπριακά Γράμματα* 4 (1939) 179-183 και Φοίβος Σταυρίδης, «Βιο-εργογραφικά Μάρκου Ανδρεάδη του Κυπρίου», *Ακτὴ* 13 (1992) 91-99.

2. Για τον Δ. Φραγκούδη βλ. κυρίως Γιώργος Γεωργής, «Ο σώα έχων τα ίδια Κύπριος Δημήτριος Φραγκούδης, υποπρόξενος της Ελλάδος εις Ζάκυνθον», *Πρακτικά Πρώτου Κιτιακού Συμποσίου, Κύπρος - Επτάνησα, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας*, 1997, σσ. 113-128.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Ηδονή ή αηδία;

Το είδος του μυθιστορήματος δεν φαίνεται να έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης στα 1865. Δεν είναι μόνον τα συμφραζόμενα της αγγελίας η οποία δημοσιεύεται στη συνέχεια, συμφραζόμενα πολύ χαρακτηριστικά για την τύχη και την εξέλιξη του είδους της μυθιστορίας στην Ελλάδα, ούτε και ο αμυντικός συνασπισμός δύο συγγραφέων –προληπτικός και ανακουφιστικός, πιθανότατα, των αναμενόμενων αντιδράσεων και των δυσμενών κριτικών–, αλλά το όλο πνεύμα της διατύπωσης του μονοφύλλου, που αποτελεί χρήσιμη ειδολογική μαρτυρία για την υπόληψη του υπό εξέλιξη εισαχθέντος εξ Εσπερίας είδους.

Βοηθητικά για την κατανόηση των συνθηκών και του τρόπου αντιμετώπισης του μυθιστορήματος –γι' αυτό και παραπέμπουμε άμεσα σ' αυτά–, είναι όσα αναφέρει ο Παν. Μουλλάς στην Εισαγωγή του (σ. 17-223) στον τόμο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Α', Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1998. Σταχυολογούμε, ενδεικτικά ασφαλώς και για να ενισχύσουμε την αλήθεια του περιεχομένου του εκδιδόμενου μονοφύλλου, ορισμένα τμήματα από αυτήν και από χαρακτηριστικά κριτικά κείμενα τρίτων, που ο ίδιος έχει ανθολογήσει στον εν λόγω τόμο:¹

[...] η δυσπιστία απέναντι στο μυθιστόρημα είναι υπόθεση πολύ παλιά. Ας προσθέσουμε: διεθνής. Ουσιαστικά, εδώ και αιώνες, το είδος ανδρώνε-

ται μέσα σε κλίμα διάχυτης αποδοκιμασίας. Οι λόγιοι, γενικά, το θεωρούν λαϊκό, ταπεινό, κακόγουστο, δευτερεύον, νοσογόνο. Στον πρόλογο του έργου του Agathonphile (1621) και αλλού, ο Jean-Pierre Camus (1584-1652) στηλιτεύει αμείλικτα «αυτά τα βιβλία τα επιπόλαια ή επικίνδυνα που λέγονται μυθιστορήματα», βιβλία που αποτελούν «ανοησίες», «γελοίες αφηγήσεις», «επινοήματα», «απίθανες χίμαιρες» κλπ. Σύμφωνα με το Dictionnaire Universel (1690) του Antoine Furetière, η λέξη μυθιστόρημα «αναφέρεται σήμερα στα φανταστικά βιβλία που περιέχουν ερωτικές και ιπποτικές ιστορίες, επινοημένες για να διασκεδάζουν και ν' απασχολούν τους αργόσχολους». [...] Από το ίδιο πάντα βιβλίο αξίζει να παρατεθεί ένα μεταφρασμένο απόσπασμα από ένα κείμενο του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού, κείμενο με άλλη θεώρηση του μυθιστορηματικού είδους, που αφορά στη σχέση μυθιστορήματος και γυναικών:²

«Οι Ελληνίδες θα ήταν άραγε οι μόνες που δεν θ' απολάμβαναν αυτές τις μισοαπίθανες μυθοπλασίες, αυτά τα απίστευτα αναγνώσματα τα τόσο κατάλληλα να προσφέρουν θέλητρα σε μια ζωή αποτραβηγμένη, όπως είναι συνήθως η δική τους; Όχι ασφαλώς. Αλλά σε μια χώρα όπου η κοινωνική ζωή δεν έχει ακόμα επιτρέψει την επιβολή του ωραίου φύλου, όπου οι συναναστροφές δεν είναι ούτε τόσο συχνές ούτε τόσο ποικίλες ώστε να δίνουν πλούσιο υλικό σε όποιον θέλει να μελετήσει τα ήθη και το παιχνίδι των παθών, σε μια τέτοια χώρα, δεν είναι παράξενο που δεν έχουν παρουσιασθεί μυθιστοριογράφοι και συγγραφείς ηθικών διηγημάτων. Απεναντίας, πολυάριθμα γαλλικά, ιταλικά και γερμανικά μυθιστορήματα έχουν μεταφραστεί και συναντήσει θερμότατη υποδοχή σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας και από όλες τις τάξεις της κοινωνίας».

Ολέθρια και νοσογόνα θεωρεί τα μυθιστορήματα ο αρθρογράφος της εφημερίδας Αθηνά, αναφέροντας ανάμεσα σε πολλά ενδιαφέροντα άλλα και τα επόμενα:³

[...] αλλά την προς την διαφθοράν πρόωρον τάσιν της κοινωνίας ημών δεν πρέπει να την τρέφουν και να την υπεκκαίουν τινές διά της διαδόσεως μυθιστορημάτων διαφθοράς, και μάλιστα δημοσιεύοντες τοιαύτα διά περιοδικών συγγραμμάτων, διαβιβαζομένων εις χείρας απαλών κορασιών, των οποίων η ανατροφή δεν είναι τοιαύτη, οποία να δύναται ν' αποκρούη τον εκ της αναγνώσεως αυτών κίνδυνον. Λέγοντες ταύτα περί των δημοσιεύοντων τοιαύτα μυθιστορήματα, τι πρέπει να είπωμεν διά τους γονείς εκείνους, οτινές όχι μόνον δεν απαγορεύουσιν εις τα κοράσια των την ανάγνωσιν τοιούτων συγγραμμάτων, αλλ' αγάλλονται μάλιστα βλέποντες αυτά εις τας χείρας των τέκνων των, και θαυμάζουν την μεγάλην αυτών πρόοδον εις τον πολιτισμόν; Οποία ιδέα πολιτισμού! [...]

Ενδεικτικά, πάντοτε, θα αναφερθούμε και σε ένα απόσπασμα κειμένου του Δημητρίου Βερναρδάκη, πριν καταχωρίσουμε την ίδια την εύγλωττη αγγελία, που το περιδεές, τολμηρό και συνάμα απολογητικό περιεχόμενό της δείχνει την κοινωνική θεώρηση του μυθιστορήματος:⁴

[...] Γαλλικαί μυθιστορίαι, φαναριωτική και επτανησιακή ποίησις, ιδού το ποιητικόν κουκουναρίον με το οποίον ανετράφη κατά μέγα μέρος το ελληνικό κοινόν. Το παρά φύσιν, το ψευδές, το κενόν εννοίας, το παράλο-

γον και φαντασιόπληκτον, πασπαλισμένον ως επί το πολύ με τεχνητόν άλας φρασεολογικής φιλοπατρίας, ιδού το ωραίον και το ιδανικόν. Πώς είναι δυνατόν στόμαχος, κακοσυνειθισμένος με φαρτικά της υγείας πέμματα και πλακούντια, να δεχθή υγιεινόν μεν, αλλά κρίθινον άρτον; [...]

Μετά από αυτά, εύλογα οι υπογραφόμενοι συγγραφείς της Ισχύος της φιλίας και του έρωτος ταλανίζονται, προκαλούμενοι από τη συγγραφική δόξα του μυθιστοριογράφου αλλά και αισθανόμενοι ότι θα προκαλέσουν με το εν λόγω είδος, αναφέρονται αμφίσημα στην αγγελία τους, χτυπώντας μια στο καρφί και μια στο πέταλο, απευθυνόμενοι εντέχνως εις τους πείραν έχοντας και παραδεχόμενοι ότι τολμούν να πράξουν τοιούτον έργον. Δεν γνωρίζουμε –και θα είχε ενδιαφέρον να μαθαίναμε– αν εν τέλει ήδυναν ή αηδιάσαν τους αναγνώστες τους.

ΑΓΓΕΛΙΑ

Επιθυμούντες και ημείς να φανώμεν κατά το μάλλον και ήττον μυθιστοριογράφοι,⁵ απεφασίσαμεν να συντάξωμεν πρωτότυπόν τι μυθιστόρημα,⁶ ευελπιζόμενοι, ότι, οι περί τα τοιαύτα πείραν έχοντες, ουδόλως θέλουσι μας μεμφή,⁷ ότι ετολήσαμεν να πράξωμεν τοιούτον τι, αλλά μάλιστα και μας συνδράμει καθώς και οι μη τούτων⁸ διά της υπογραφής των.⁹

Το εκδοθησόμενον πρωτότυπον μυθιστόρημα, «Η ΙΣΧΥΣ ΤΗΣ ΦΙΛΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΡΩΤΟΣ» επιγραφόμενον, συγκείμενον εξ οκτώ περίπου τυπογραφικών φύλλων, τιμάται διά μεν τους συνδρομητάς δραχμάς 1,50, διά δε τους μη δραχμάς 2.

Πόσον δε τούτο θέλει ηδύνει ή αηδιάσει τους αναγνώστας, ημείς δεν λέγομεν τι, αλλ' αφίεμεν να το εννοήση έκαστος αυτών αφού το αναγνώση.¹⁰

Εν Πειραιεί την 25 Σεπτεμβρίου 1865.

Θ. ΒΛΑΣΗΣ / Α. ΤΑΦΡΑΣ¹¹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. ό.π...π., σ. 96-97.

2. Βλ. ό.π., σ. 120.

3. Βλ. ό.π., σ. 280.

4. Βλ. ό.π., σ. 300.

5. Η μετρημένη και περιοριστική του ουσιαστικού έκφραση αφενός με την επιρρηματική φράση «κατά το μάλλον και ήττον» και αφετέρου με τον ρηματικό τύπο «να φανώμεν» είναι δηλωτική της παραφιλολογικής υπολήψεως που απολάμβανε το μυθιστόρημα, και μάλιστα το ερωτικό του είδους αυτού, στα μέσα του 19ου αιώνα. Και τα περί τόλμης μιας τέτοιας συγγραφής, που αναφέρονται ευθύς αμέσως, κατατείνουν στο αυτό, το επικίνδυνον της προσπάθειας των δύο συγγραφέων.

6. Τονίζεται το πρωτότυπο λόγω των πολλών μεταφρασμένων μυθιστορημάτων την εποχή εκείνη.

7. Γρ. μεμφθή.

8. Το υπερβατό οφείλεται στην παρεμβολή του τμήματος που αρχίζει από τη λέξη «ουδόλως» και λήγει στη λέξη «συνδράμει». Ωστόσο, το εξεζητημένα δαιδαλώδες της συντακτικής δομής του καθαρεύοντος λόγου θα μπορούσε να αποδοθεί πολύ πιο απλά, επίσης στην καθαρεύουσα, ως εξής: «[...] ευελπιζόμενοι ότι οι περί τα τοιαύτα πείραν έχοντες, καθώς και οι μη τούτων (ή καλύτερα «τοιούτων»), ουδόλως θέλουσι μας μεμφ(θ)ή, ότι ετολήσαμεν να πράξωμεν τοιούτον τι, αλλά μάλιστα και μας συνδράμει διά της υπογραφής των [...]».

9. Η υπογραφή πρέπει να έχει σχέση με την εγγραφή συνδρομητών.

10. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον συνάδελφο κ. Ντίνο Ντόκο, που έθεσε υπόψη μας το εν λόγω μονόφυλλο με την «αγγελία».

11. Ενδιαφέρον προκαλεί, όπως προαναφέραμε, η ύπαρξη δύο συγγραφέων. Το όνομα Βλάσης δεν είναι άγνωστο στον Πειραιά, σε αντίθεση με τον Τάφρα ή Ταφρά.

Θεοδόσης Πυλαρινός

Μια θεατρική διασκευή του Θέρσανδρου

Το θεατρικό έργο του Θεόδουλου Κωνσταντινίδη *Δύο εισέτι του έρωτος θύματα ή τα κατ' Ευανθίαν και Αγησίλαον*. Δράμα εις πράξεις τρεις (Σμύρνη, 1873), που εντοπίστηκε πρόσφατα στη Βιβλιοθήκη του Θεατρικού Μουσείου Αθηνών,¹ αποτελεί την πρώτη προσπάθεια του εικοσιεξάχρονου τότε συγγραφέα να δοκιμάσει τις δυνάμεις του σε ένα είδος δύσκολο και απαιτητικό, όπως είναι η θεατρική γραφή. Όπως αποδεικνύεται από τη συστηματική αντιπαραβολή του *Δύο εισέτι του έρωτος θύματα*... με τον *Θέρσανδρο* του Επαμεινώνδα Φραγκούδη, που είχε δημοσιευθεί 26 χρόνια πριν από το εν λόγω δράμα του Κωνσταντινίδη, ο νεαρός θεατρικός συγγραφέας όχι μόνο παρακολούθει και αναπαράγει πιστά την αφηγηματική δομή του πιο πάνω αφηγήματος² (με ομόλογη τραγική λύση: δολοφονία Ελένης με δηλητηριασμό από την υπηρέτριά της - αυτοκτονία Ευανθίας, τραγική αυτοχειρία Θέρσανδρου και Αγησίλαου μετά την εκδημία των αγαπημένων τους), αλλά είτε αντιγράφει αυτούσια εκτεταμένα τμήματά του, είτε τα παραφράζει εντάσσοντάς τα στον διάλογο των δραματικών προσώπων.

Πιο συγκεκριμένα, η τακτική της αντιγραφής αποσπασμάτων από τον *Θέρσανδρο* εφαρμόζεται από τον Κωνσταντινίδη τόσο στα ιδεολογικά φορτισμένα μέρη του δράματός του (π.χ. η περίφημη περιήγηση στη Λευκωσία, η περιγραφή της Αγίας Σοφίας και η αλυτρωτική διεκτραγώδηση των δεινών που υπέστησαν οι αρχιερείς και οι πρόκριτοι στον ίδιο χώρο τον Ιούλιο του 1821) όσο και στους μονολόγους και διαλόγους της Ευανθίας και του Αγησίλαου, όπου διοχετεύεται ο επιστολικός λόγος της Ελένης και του Θέρσανδρου (άλλοτε αυτούσιος, άλλοτε με μικρές τροποποιήσεις).

Παρ' όλα αυτά, το *Δύο εισέτι του έρωτος θύματα ή τα κατ' Ευανθίαν και Αγησίλαον* δεν παύει να ενδιαφέρει τη φιλολογική και θεατρολογική έρευνα αφενός για τη διερεύνηση της «τύχης» του *Θέρσανδρου* και της αναγνωστικής του πρόσληψης³ και αφετέρου για τον αξιοσημείωτο συγκοινωνισμό των στοιχείων του ρομαντικού δράματος (ανεκπλήρωτοι έρωτες, πεισιθάνατη διάθεση, αυτοκτονίες, θάνατοι επί σκηνής κλπ.) με τα στοιχεία της κωμωδίας (θεματικός ρόλος προικιοθήρα, ωτακουστές υπηρέτες κλπ.). Από τη στιγμή που τα τελευταία στοιχεία δεν εντοπίζονται στον *Θέρσανδρο*, θα ήταν αδύνατο να υποστηριχθεί ότι από το πρωτόλειο δράμα του Θ. Κωνσταντινίδη λείπει παντελώς η προσωπική σφραγίδα και η δημιουργική πνοή του συγγραφέα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Λεωνίδας Γαλάζης, «Δύο δυσεύρετα θεατρικά έργα», *Μικροφιλολογικά* 21 (Άνοιξη 2007) 20-22. Μια αναγκαία προσθήκη στο πιο πάνω σημείωμά μου: Ήδη από το 1982 η Γεωργία Λαδογιάννη είχε καταγράψει σε βιβλιογραφική της εργασία την πληροφορία ότι το πρώτο δράμα του Θ. Κωνσταντινίδη βρισκόταν στη Βιβλιοθήκη του Θεατρικού Μουσείου. Βλ. σχετικά, Γεωργία Λαδογιάννη-Τζούφη, *Αρχές του Νεοελληνικού Θεάτρου* (Βιβλιογραφία των έντυπων εκδόσεων 1637-1879), Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1982, 76.
2. Για την αφηγηματική δομή του *Θέρσανδρου* βλ. ενδεικτικά: Μαρίνα Κοκκινίδου, *Επαμεινώνδα Φραγκούδη, Ο Θέρσανδρος*. Απόπειρα προσέγγισης [αδημοσίευτη μεταπτ. εργα-

σία] Θεσσαλονίκη, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., 1993, 60-71. Λευτέρης Παπαλεοντίου, «Εισαγωγή»: Επαμεινώνδας Φραγκούδης, *Ο Θέρσανδρος και άλλα αφηγήματα* (επιμ. Λ. Παπαλεοντίου), Αθήνα, Νεφέλη, 2002, 9-13.

3. Για το ζήτημα της «αναγνωστικής τύχης» του Θέρσανδρου βλ. Λ. Παπαλεοντίου ό.π., 13.

Λεωνίδας Γαλάζης

Μικροβιβλιογραφικά στον Παπαδιαμάντη

Ι. Μιά αφιέρωση

Τόν Ίανουάριο του 1912 ο Μιλτ. Μαλακάσης πού βρίσκεται στό Παρίσι μεταφράζει δεκατέσσερα τετράστιχα από τό δεύτερο, τρίτο, τέταρτο, πέμτο (sic) καί ἔχτο βιβλίο τῶν *Stances* τοῦ J. Moréas. Ἡ μετάφραση δημοσιεύεται στό φιλοπαπαδιαμαντικό περιοδικό *Νέα Ζωή* τῆς Ἀλεξάνδρειας τόν Μάρτιο τοῦ 1912 μέ τήν ἐξῆς ἀφιέρωση: Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΓΙΝΕΤΑΙ ΕΥΛΑΒΗΤΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ ΜΑΚΑΡΙΑ ΣΚΙΑ ΤΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ.¹

Στήν παπαδιαμαντική βιβλιογραφία του ὁ Γ. Κ. Κατσιμπαλῆς δέν περιλαμβάνει τίς ἀφιερώσεις. Ὅσο θυμᾶμαι, οὔτε σέ ἄλλον βιβλιογράφο ἤ μελετητή τοῦ Παπαδιαμάντη ἔχω συναντήσει αὐτή τήν κεφαλαιογράμματη ἀφιέρωση, πού δείχνει τήν ἐπίμονη ἀγάπη τοῦ Μεσολογγίτη ποιητῆ πρός τόν Σκιαθίτη διηγηματογράφο.

Τό «εὐλαβητικό ἀφιέρωμα τοῦ Μαλακάση μου θυμίζει ὅτι καί ὁ Ἄλ. Μωραϊτίδης, δύο χρόνια προτοῦ ἐκδημήσει, ἀφιερώνει τόν ἔκτο καί τελευταῖο τόμο τῶν ταξιδιωτικῶν του *Μέ τοῦ Βορῆᾶ τά κύματα* (1927) ΤΗ ΜΑΚΑΡΙΑ ΜΝΗΜΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ, ὑπογραμμίζοντάς την μέ τούς προσφιλεῖς καί στόν ἐξάδελφό του φαλμικούς στίχους «Ἐάν ἐπιλάβωμαί σου Ἱερουσαλήμ, ἐπιλησθείῃ ἢ δεξιᾷ μου. Κολληθείῃ ἢ γλῶσσα μου τῷ λάρυγγί μου, ἐάν μή σοῦ μνησθῶ» (136, 5-6).

Δέν εἶναι ἡ μωραϊτιδική ἀφιέρωση περισσότερο γνωστή ἀπό ἐκείνη τοῦ Μαλακάση, ἀφοῦ ἀπό τό 1927 ὡς τώρα, ὀγδόντα χρόνια, τά ταξιδιωτικά του δέν ξαναεἶδαν τό φῶς. Ἐλάχιστα γνωστή μου φαίνεται καί τοῦ Παπατσώνη, πού ἀφιερώνει τό ποίημά του «Ρεμβασμός Δεκαπενταγούστου» «Στή μνήμη Ἐκείνου πού τόν ρέμβασε» (ὅπου, γιά νά ἐξομολογηθῶ τήν ἁμαρτία μου, μέ ξενίζει ἡ ἀπουσία τῆς συλλαβικῆς αὔξησης ἀπό τό ρῆμα τόσο, ὅσο καί ἡ παράλειψη τῆς ἀφιέρωσης στήν *Ἀνθολογία Νεοελληνικῆς Ποίησης* τοῦ Σπύρου Κοκκίνη).

Γιά μιάν ἀφιέρωση μιλάει ὁ τίτλος αὐτοῦ τοῦ σημειώματος, ἀλλά γιά τρεῖς ἔγινε λόγος. Μακάρι νά βρεθεῖ κάποιος πού θ' ἀναλάβει νά συνάξει τίς ἀφιερώσεις στόν Παπαδιαμάντη. Δέν εἶναι, ἀσφαλῶς, εὐκολή ἢ συναγωγική, ἀλλά αὐτή ἡ εἰδική βιβλιογραφία θά ἦταν πολύ χρήσιμη καί ιδιαίτερα διδακτική.²

Μένω μέ τήν ἐλπίδα ὅτι κάποτε θά συγκεντρωθούν σ' ἓνα τομίδιο ὅλα ὅσα ἔγραψε ὁ Μαλακάσης γιά τόν Παπαδιαμάντη.

II. Εικονογραφημένες αναδημοσιεύσεις παπαδιαμαντικών διηγημάτων στην εφημερίδα *Έλευθερία*

Στό διάστημα από 25.3.1948 έως 31.5.1959 ή εφημερίδα *Έλευθερία* τής Αθήνας αναδημοσιεύει δεκαεπτά (δεκαοχτώ) διηγήματα του Παπαδιαμαντή (τό «Άνθος του γαλαυῦ δυό φορές»)³. Από αυτά τά πέντε δέν ἔχουν εικονογραφηθεῖ. Τό ἐνδιαφέρον τῶν ἀναδημοσιεύσεων ἔγκειται στήν εικονογράφηση τῶν ὑπολοίπων δώδεκα (δεκατριῶν).⁴

Παραθέτω κατά χρονολογική σειρά τόν κατάλογο τῶν ἀναδημοσιευμένων διηγημάτων, εικονογραφημένων καί μή.

1. Ἡ καρaboκυροῦ [:Γυνή πλέουσα], 25.3.1948 μέ πέντε (ἢ ἑπτά:) σχέδια ἀγνωστοῦ ζωγράφου.
2. Ὑπό τήν βασιλικήν δρῶν, 9.11.1952, μέ ἓνα σχέδιο τοῦ Μίνου Ἀργυράκη.
3. Ὁ ἔρωτας στά χιόνια, 25.12.1952, » » » » » »
4. Παιδική Πασχαλιά, 5.4.1952, » » » » » »
5. Ἡ τελευταία βαπτιστική, 27.9.1953, » » » » » »
6. Πατέρα στό σπίτι, 25.10.1953, » » » » » »
7. Τά Χριστούγεννα τοῦ τεμπέλη, 25.12.1953, » » » » » »
8. Γιά τήν περιφάνεια, 13.6.1954, » » » » » »
9. Ἡ ἀποσώστρα, 26.9.1954, δίχως εικονογράφηση.
10. Ἡ Ὑπηρέτρα, 10.10.1954, » » » » » »
11. Ἄψαλτος, 5.12.1954, » » » » » »
12. Ὁ Πανταρώτας, 9.1.1955, μέ ἓνα σχέδιο ἴσως τοῦ Φασιανοῦ.
13. Ἡ Μαούτα, 27.2.1955, δίχως εικονογράφηση.
14. Ἐρμη στά ξένα, 20.3.1955, » » » » » »
15. Οἱ μάγισσες, 29.7.1956, μέ ἓνα σχέδιο τῆς Σελέστ Πολυχρονιάδη.
16. Ἄνθος τοῦ γαλαυῦ, 26.8.1956, » » » » » »
17. » » » 4.1.1959, μέ τρία σχέδια τοῦ Ἄλ. Φασιανοῦ.
18. Ἡ Μαυρομαντηλοῦ, 31.5.1959, μέ ἓνα σχέδιο » » » » » »

Ἐλπίζω ὅτι ὁ Ν.Π. Παῖσιος, ὁ κατεξοχήν ἐνδεδειγμένος γιά τό ἔργο αὐτό, θά ἀποφασίσει νά σχολιάσει τήν εικονογράφηση τῆς *Έλευθερίας* καί, ἀργότερα, τό σύνολο τῆς εικονογράφησης τῆς παπαδιαμαντικῆς πεζογραφίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Ἵφειλω τήν ὑπόδειξη τῆς στόν ποιητή καί διευθυντή τοῦ περ. *Ἐμβόλιμον* κ. Γιώργου Χ. Θεοχάρη – καί δέν εἶναι ἡ μόνη μου παπαδιαμαντική ὀφειλή πρὸς αὐτόν.

2. Ἐξίσου ὠφέλιμες γιά τίς παπαδιαμαντικές σπουδές θά ἦταν καί ἄλλες παπαδιαμαντικές βιβλιογραφίες, ὅπως, π.χ., τῶν ποιημάτων πού ἔχουν γραφεῖ γιά τόν Παπαδιαμαντή, τῶν διηγημάτων «εἰς ὕφος Παπαδιαμαντή», τῶν ἀφηγημάτων μέ ἥρωα τόν Παπαδιαμαντή, κλπ.

3. Καί πάλι στόν Γιώργο Χ. Θεοχάρη χρωστῶ τήν ὑπόδειξη, τήν καταλογογράφηση καί τήν ἀποστολή φωτοαντιγράφων τῶν ἀναδημοσιεύσεων αὐτῶν, ἀλλά καί τῆς ἀρθρογραφίας καί σημειωματογραφίας τῆς σχετικῆς μέ τόν Παπαδιαμαντή στήν ἴδια εφημερίδα.

4. Ἀπό καθαρά φιλολογική πλευρά ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ τίτλος τοῦ πρώτου διηγήματος, ἡ πρώτη λέξη του καί τό προλογικό ἀνώνυμο σημεῖωμα, πού δέν μποροῦν νά συζητηθοῦν ἐδῶ.

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Για τα «ανέκδοτα» ποιήματα του Β. Μιχαηλίδη

Στο περιοδικό *Κυπριακή Βιβλιοφιλία* (τχ. 3, Σεπτ.-Νοέμβρ. 2007, σσ. 9-11) παρουσιάζονται «Έξι αθησαύριστα ποιήματα του Βασίλη Μιχαηλίδη». Το ανυπόγραφο αυτό δημοσίευμα ανήκει στον υπεύθυνο του περιοδικού, τον Α. Κλ. Σοφοκλέους, ο οποίος σε υποσημείωση αναφέρει: «Αυτά τα ποιήματα και έμμετρα αινίγματα του Βασίλη Μιχαηλίδη που έχω επισημάνει στις εφημερίδες της Λεμεσού *Σάλπιγξ* και *Αλήθεια* δεν περιλαμβάνονται στο εξαιρετο δίτομο έργο του Γιάννη Κατσούρη *Η ζωή και το έργο του Βασίλη Μιχαηλίδη*, Εκδόσεις Χρ. Ανδρέου, Λευκωσία 2002». Ωστόσο, τα τέσσερα πρώτα από τα έξι ποιήματα που παρουσιάζονται στην *Κυπριακή Βιβλιοφιλία* δεν είναι ούτε «αθησαύριστα» ούτε «ανέκδοτα». Αφενός έχουν αποδελτιωθεί και αφετέρου περιλαμβάνονται τόσο στην πρώτη έκδοση όσο και στην πρόσφατη επανέκδοση των Απάντων του Β. Μιχαηλίδη.¹

Από την άλλη, φαίνεται ότι είναι πράγματι αθησαύριστα και ανέκδοτα τα υπόλοιπα δυο ποιήματα («Αίνιγμα Β'» και «Η νεκρώσιμος του Δημαρχείου»), που δημοσιεύτηκαν με τα αρχικά του ποιητή (Β.Μ.) στην εφ. *Σάλπιγξ* (και όχι στην εφ. *Αλήθεια*), αρ. 3, 29 Φεβρ. 1884. Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το σατιρικό «Η νεκρώσιμος του Δημαρχείου», ένα σχετικά εκτενές ποίημα, που αποτελείται από 47 νόθους δεκαεξασύλλαβους (ή, ακριβέστερα, από 94 οχτασύλλαβους) στίχους τροχαικού ρυθμού με ζευγαρωτή παροξύτονη ομοιοκαταληξία. Αξίζει να μεταφέρουμε εδώ το ποίημα αυτό με βάση την πρώτη δημοσίευση (ευχαριστούμε τον Α. Κλ. Σοφοκλέους που μας παραχώρησε φωτοαντίγραφο του κειμένου από το δυσέυρετο φύλλο της *Σάλπιγγος*), με τις απαραίτητες σωτηρές διορθώσεις στη στίξη και τις προσαρμογές στο τρέχον ορθογραφικό σύστημα:

Η ΝΕΚΡΩΣΙΜΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΕΙΟΥ

Λεμησός με τα νερά σου, με τους πλακωμένους δρόμους,
Λεμησός απηλλαγμένη 'πού τες λάσπες, 'πού τους βρόμους,
Λεμησός απηλλαγμένη του κινδύνου της πλημμύρας,
με τους μισθωτούς πτωχούς σου, ορφανά, τυφλούς και χήρας,
με την νυκτοφυλακήν σου,
με την φωταγωγήσίν σου,

Η ΝΕΚΡΩΣΙΜΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΕΙΟΥ

Λεμησός με τα νερά σου με τους πλακωμένους δρόμους,
Λεμησός απηλλαγμένη πού ταίς λάσπαις πού τους βρόμους,
Λεμησός απηλλαγμένη του κινδύνου της πλημμύρας,
με τους μισθωτούς πτωχούς σου ορφανά τυφλούς και χήρας,
με την νυκτοφυλακήν σου,
με την φωταγωγήσίν σου,

με διπλούν νοσοκομείον και διπλούν πτωχοκομείον,
κλαύσε· θα τα χάσεις όλα· ξεψυχά το Δημαρχείον.
Οι τριπλοί μας νομοθέται, Λόρδοι, Κύριοι κι Αγάδες,
που εργάζονται με ζέσιν ως καλοί μπαλλωματάδες,
αφαιρούν από το ένα και προσθέτουν εις το άλλο,
ότι δήθεν κάτι κάμνουν εις τον τόπον μας μεγάλο·
διά το καλόν που 'κάμαν είναι άξιοι βραβείου
που σηκώσαν τα καντάρια, την ζωήν του Δημαρχείου.
Θα το πω, θα το βροντήσω πανταχού και θα τ' αστράψω·
να 'χεν πόσταν για τον Άδην ήθελα κι εκεί να γράψω,
να το δουν κι οι πεθαμμένοι για να σηκωθούν κι εκείνοι
να φωνάξουν δεν υπάρχει εις την γην δικαιοσύνη.
Ασθενές μου Δημαρχείον, όταν καταβείς στον Άδην,
ένα στέφανον με δάφνην πρέπει να 'χεις για σημάδι,
για να δουν πως είχες δόξαν, είχες όνομα κι ανδρείαν
κι ήσουν πρώτον από όλα τα της Κύπρου δημαρχεία.
Αλλά πριν αναχωρήσεις, 'πέ εις την Αστυνομίαν
όλ' αυτά για να της δώσεις μιαν μικράν παραγγελίαν:
«Ξύπνα, ξύπν' Αστυνομία με την δύναμίν σου όλην,
κι άνοιξε τους οφθαλμούς σου και παράλαβε την πόλιν·
ήλθεν ο καιρός να λάβεις τώρα τα καθήκοντά σου,
εις ενέργειαν την νύκτα όλα τα λαγωνικά σου·
τώρα πλέον που θα είναι θεοσκότεινοι οι δρόμοι
και την μύτην μας θα δέρνουν χίλιοι δυο χιλιάδες βρόμοι,
τίποτε μέσα στον δρόμον μαλακόν εάν πατήσουν,
μήπως δράξωσι τας λόγγας να το κατακερματίσουν;
Κλέπτης δεν είναι· θα είναι νεογέννητόν τι βρέφος,
που θ' απλώσει την οσμήν του εις την πόλιν μας σαν νέφος.
Αν τυχόν ποτέ σκοντάψουν εις γιγαντιαίον σώμα,
ξαπλωμένο ως να έχει το νησί δικόν του στρώμα,
είναι σκότος κι ας προσέξουν να το δουν με μάτια χίλια·
κι αν κρατεί καμιά της πύρρας στην αγκάλην του ποτίλιαν
ουδ' αυτός δεν είναι κλέπτης· η ποτίλια είν' εμπρός του·
είναι είς θεός του τόπου και τον έρριψ' ο Θεός του».
Τέλειωσε αυτά και φύγε, Δημαρχείον καημένον,
πάρ' τον δρόμον για τον Άδην κι έσο κατευοδαμένον.
Να 'ναι μύρα στην ψυχήν σου απ' εκεί που θα περάσεις
όσα έστρωνες μυρσίνια την ημέραν της Ανάσσης.
Άμα φθάσεις αναφέρθου εις του Πλούτωνος την κρίσιν,
για να στείλει στους φονείς σου έν μερκέζι, μιαν κλήσιν,
να πάν' κάτω να τους κρίνει με την κρίσιν την δικήν του,
να τους βάλει αιωνίως εις την μαύρην φυλακήν του.

B. M.

Το ποίημα αυτό πλαισιώνεται από δυο λακωνικά σχόλια, που προφανώς ανήκουν στον εκδότη της εφημερίδας, τον Στυλιανό Χουρμούζιο, ο οποίος είναι από τους πρώτους που εκτίμησαν σωστά και πρόβαλε συστηματικά την ιδιωματική, σατιρική ή άλλη ποίηση του Β. Μιχαηλίδη. Προτάσσεται η προεξαγγελτική - χιουμοριστική σημείωση: «Μα σωπάτε

σωπάτε ... ακούετε κάποια μυρολόγια; Α! ήρχισε το χέρι μου να τρέμη προσέξτε καλά ν' ακούσητε· είναι ... η ... νεκρώσιμος του Δημαρχείου μας». Επιτάσσεται το σχόλιο: «Αμήν! Αμήν! ας τους βάλη και πρέπει τους», με το οποίο επιδοκιμάζεται η κατάληξη του ποιήματος, να τιμωρηθούν δηλαδή όσοι ευθύνονται για τον «θάνατο» του Δημαρχείου.

Δεν είναι εντελώς ξεκάθαρη η αφορμή από την οποία παρακινήθηκε ο ποιητής για να γράψει το ποίημα αυτό. Ωστόσο, φαίνεται ότι «κλειδί» του ποιήματος αποτελεί ο στίχος «που σηκώσαν τα καντάρια, την ζωή του δημαρχείου». Προφανώς υπονοείται εδώ η αλλαγή της νομοθεσίας που επέτρεπε στους δήμους να εισπράτσουν φόρους κατά το ζύγισμα (με το καντάρι) των λογής γεωργικών προϊόντων. Είναι φανερό ότι ο σατιρικός ποιητής καταλογίζει ευθύνες στους «τριπλούς νομοθέτες» (δηλαδή στους βρετανούς λόρδους, στους τούρκους αγάδες αλλά και στους ελληνοκύπριους πολιτικούς του Νομοθετικού Συμβουλίου) για την απόφαση αυτή, που φαίνεται ότι είχε ως αποτέλεσμα την αφαιμάξη των οικονομικών πόρων των Δήμων. Παράλληλα σατιρίζει ή ειρωνεύεται την κατάσταση στην πόλη της Λεμεσού (βρόμικοι πλακόστρωτοι δρόμοι, που πλημμυρίζουν με τις βροχές, έλλειψη φωτισμού, φτώχεια, απουσία κοινωνικών έργων κτλ.). Ας θυμηθούμε ότι τον Δεκέμβριο του 1880 ο Β. Μιχαηλίδης έγραψε σε μάλλον λόγια γλώσσα και με διαφορετική διάθεση το εκτενές αφηγηματικό ποίημα «Η δωδεκάτη Δεκεμβρίου του 1880 εν Λεμησώ» (Ασθενής λύρα, 1882). Επίσης, τέσσερα χρόνια αργότερα, σχολιάζει άλλες δυο φορές με στίχους του στον σατιρικό Διάβολο το «δραστήριο» Δημαρχείο της Λεμεσού: «Δραστήριον της Λεμεσού πολύ το Δημαρχείον/ μας έκοψε και την βαθειάν, μας κτίζει και σφαγείον./ Κι ολίγους δρόμους έστρωσε με μακαδαμισμόν/ που εις τον μεγαλύτερον δεν βλάπτονται σεισμόν / και άλογα και λογικά επάνω ας χορεύουν,/ ας τρέχουν πάνω άμαξες, διόλου δεν σαλεύουν» (αρ. 1, 18.1.1888, Άπαντα, σ. 284). Ακολούθως συντάσσει ολόκληρο ποίημα («Της πόλεως μας το Δημαρχείον/ με το πτωχότατόν του ταμείον», αρ. 4, 16.3.1888, Άπαντα, σσ. 302-303), στο οποίο επανέρχεται με χιούμορ στο θέμα των πλακόστρωτων (ή τάχα ασφαλτοστρωμένων;) δρόμων της Λεμεσού: «Λαμπρά το Δημαρχείον μας εφέτος προοδεύει/ όποιος έλθει στην πόλιν μας την βλέπει και ζηλεύει./ Δυο δρόμους βλέπεις παλαιούς μονάχα πλακωμένους,/ τους άλλους όλους βλέπεις τους μακαδομοστρωμένους,/ και περπατείς ελεύθερα και δίχως να σκοντάψεις/ και δίχως τα παπούτσια σου διόλου να τα βλάψεις» κτλ. Ας θυμηθούμε ότι από το 1884 ο Β. Μιχαηλίδης ήταν «υπάλληλος του Δήμου Λεμεσού (νοσοκομείου)» (Γ. Κατσούρης, σ. 22) και προφανώς γνώριζε από κοντά τις οικονομικές δυσκολίες του Δημαρχείου. Το κείμενο αυτό ανήκει στα πρώιμα σατιρικά ποιήματα του Β. Μιχαηλίδη, γραμμένο είκοσι περίπου χρόνια πριν από την κορυφαία σατιρική του σύνθεση «Ρωμιός και Τζων Πουλλής / Τζιωνής και Κακουλλής» (± 1903), το οποίο έμεινε αδημοσίευτο έως το 1984, όχι μόνο εξαιτίας της μεγάλης έκτασής του αλλά ενδεχομένως και λόγω της δριμείας κριτικής που εξαπολύεται εδώ εναντίον της βρετανικής αποικιοκρατίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. αντίστοιχα, Λ. Παπαλεοντίου, *Η κυπριακή λογοτεχνία στον Τύπο (1879-1925)*, Λευκωσία 1993, σσ. 32, 33, 35· Βασίλης Μιχαηλίδης, *Άπαντα*, επιμ. Π. Παρασκευάς, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 1987, σσ. 83-85, 69, 55, 56· Βασίλης Μιχαηλίδης, *Άπαντα*, επιμ. Γ. Κατσούρης, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 2002, σσ. 97-99, 80, 66, 67.

Λ. Παπαλεοντίου & Κ. Ιωάννου

Για μια κυπριακή συμμετοχή στον Λασσάνειο Δραματικό Αγώνα του 1896

Μέχρι τώρα στην κυπριακή θεατρολογική έρευνα ήταν γνωστό ότι κατά τον 19^ο αιώνα ο μοναδικός Κύπριος δραματογράφος που υπέβαλε θεατρικό του έργο στους δραματικούς διαγωνισμούς του Πανεπιστημίου Αθηνών ήταν ο Θεμιστοκλής Θεοχαρίδης. Αυτός στα 1875 υπέβαλε στον Βουτσιναίο διαγωνισμό την τραγωδία του *Πέτρος Ο Συγκλητικός*, η οποία τιμήθηκε με έπαινο. Από την πρόσφατη έρευνα αποδεικνύεται ότι υπάρχει και μια δεύτερη περίπτωση Κυπρίου συγγραφέα που υπέβαλε θεατρικό του κείμενο σε δραματικό διαγωνισμό. Πρόκειται για τον Μενέλαο Φραγκούδη, πρωτοπόρο δημοτικιστή και για μια περίοδο διευθυντή της εφημερίδας της Λεμεσού *Αλήθεια*, ο οποίος υπέβαλε το 1896 το ολιγοσέλιδο θεατρικό του έργο *Νετζιμπέ* στον Λασσάνειο δραματικό διαγωνισμό.

Η *Νετζιμπέ* είναι ιστορικό δράμα σε δεκαπεντασύλλαβους στίχους και σε δημοτική γλώσσα. Η ομώνυμη κεντρική ηρωίδα είναι μια νεαρή Τουρκάλα που ζει στα Ιωάννινα και γύρω στα 1821 τολμά να ερωτευθεί τον Φράγκο αξιωματικό Καρέττο προκαλώντας έτσι την οργή των ομοεθνών της, οι οποίοι δεν δίστασαν να θανατώσουν την κοπέλα ρίχνοντάς την μέσα σε ένα λάκκο και πετροβολώντας την με μανία.

Είναι πλέον βέβαιο ότι η μορφή του κειμένου της *Νετζιμπέ* που διασώζεται με τη δημοσίευση στον *Νουμά*, τον Σεπτέμβριο του 1905,¹ δεν είναι η αρχική (δηλαδή εκείνη του 1896 που υποβλήθηκε στον Λασσάνειο του ίδιου έτους). Στην *Κρίσιν...* του εν λόγω διαγωνισμού ο τίτλος του έργου δίνεται ως *Νεκιβέ*,² όμως η πιθανότητα να πρόκειται για έργο άλλο από τη *Νετζιμπέ* αποκλείεται, όπως προκύπτει από την αντιπαραβολή των παραθεμάτων της *Κρίσεως* με τα αντίστοιχα αποσπάσματα του κειμένου του *Νουμά*. Η *Νετζιμπέ* (ή *Νεκιβέ*) δεν έτυχε καμιάς διακρίσεως στον Λασσάνειο του 1896. Στην *Κρίσιν...* υποστηρίζεται βάσιμα ότι (παρά την ποιητική δύναμη του κειμένου) ο συγγραφέας δεν πέτυχε να δώσει ένα ολοκληρωμένο δράμα, αλλά έγραφε ένα ερωτικό ειδύλλιο χωρίς συνοχή και αληθοφάνεια, δίχως επεξεργασμένη πλοκή και (πολύ περισσότερο) χωρίς εμπάθυση στους χαρακτήρες των δραματικών προσώπων.³

Επομένως, παρά την ολιγοσέλιδη έκτασή της, η *Νετζιμπέ* είναι ένα δράμα που δεν έχει διερευνηθεί πλήρως. Αδιευκρίνιστα παραμένουν ακόμη τα ιστορικά γεγονότα και η πηγή από τα οποία εμπνεύστηκε ο

Φραγκούδης το θεατρικό του κείμενο. Ακόμη, αινιγματική παραμένει η χρήση του ονόματος Νετζιμπέ. Πιθανότατα ο συγγραφέας δεν αναπαράγει πιστά τη θεματική ύλη που αντλεί από την πηγή του και αλλάζει κάποια ονόματα των ιστορικών προσώπων, όπως αυτό της κεντρικής ηρωίδας. Κι αν ακόμη συμβαίνει αυτό, τότε γιατί διατηρεί το όνομα του Καρέττου, που ταυτίζεται χωρίς καμιά αμφιβολία με πραγματικό - ιστορικό πρόσωπο; Τέτοια ερωτήματα καλείται να διερευνήσει η φιλολογική έρευνα γύρω από το εν λόγω θεατρικό κείμενο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

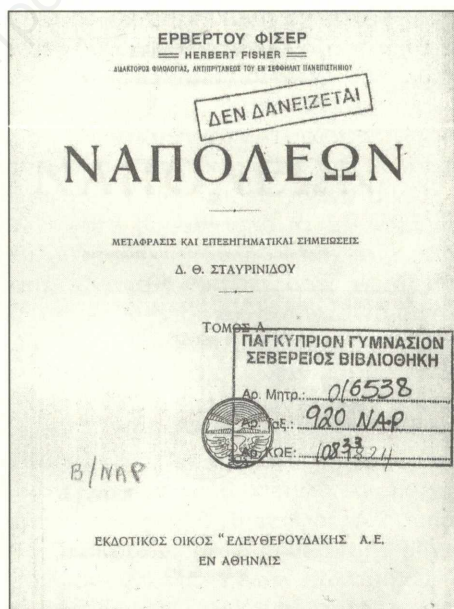
1. Μ. Δ. Φραγκούδης, *Νετζιμπέ* (δράμα σε τρεις πράξεις), περ. *Νουμάς* 163 (11 Σεπτ. 1905) 4-6· 164 (18 Σεπτ. 1905) 8-11· 165 (25 Σεπτ. 1905) 10-11.
2. Βλ. Κυριακή Πετράκου, *Οι Δραματικοί Διαγωνισμοί στην Αθήνα 1870-1925*, Διδασκ. διατριβή, Αθήνα, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, 1996, 338. Ο χαρακτηρισμός του έργου από τη μελετήτρια ως ιστορικού δράματος σε 5 πράξεις ελέγχεται ως ανακριβής, αφού αυτό περιλαμβάνει μόνο τρεις πράξεις.
3. *Λασσάνειος Δραματικός Αγών*, Κρίσις αναγνωσθείσα εν τη μεγάλη αιθούση του Εθνικού Πανεπιστημίου τη 21^η Απριλίου 1896 υπό του εισηγητού Σπυρ. Π. Λάμπρου, Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου της Εστίας, 1896, 55.

Λεωνίδας Γαλάζης

8

Μια αβιβλιογράφητη μετάφραση του Δημοσθένη Θ. Σταυρινίδη

Αναζητώντας αντίτυπα της σπάνιας έκδοσης *Κυπριακά διηγήματα* (1898) του Δημοσθένη Θ. Σταυρινίδη στο πλαίσιο φιλολογικής έρευνας στη Σεβέρειο Βιβλιοθήκη, εντόπισα πριν από λίγους μήνες την πανόδετη δίτομη έκδοση *Ναπολέων* (τόμος Α' αρ. εισαγωγής 016538 και τόμος Β' αρ. εισαγωγής 015623), σε σχήμα 80 (12 X 16,5 εκ.). Η πλήρης βιβλιογραφική καταγραφή του τίτλου είναι: Ερβέρτου Φίσερ / Herbert Fisher, Διδάκτορος Φιλολογίας, Αντιπρυτάνεως του εν Σέφρηλντ Πανεπιστημίου, *Ναπολέων*, Μετάφρασις και επεξηγηματικά σημειώσεις Δ.Θ. Σταυρινίδου, τόμοι Α'-Β', Εκδοτικός Οίκος «Ελευθερουδάκης» Α.Ε., Εν Αθήναις. Στο εσώφυλλο εμπρός "Printed in Greece. Copyright 1930".

Πρόκειται για βιογραφία του Ναπολέοντα Βοναπάρτη, που είχε εκδώσει το 1913 ο άγγλος ιστορικός, πανεπιστημιακός και φιλελεύθερος πολιτικός Herbert Albert Laurens Fisher (Λονδίνο 1865-1940). Ο Fisher διορίστηκε Αντιπρύτανης του Πανεπιστημίου του Sheffield το 1921 και το 1926 ανέλαβε τη διεύθυνση του New College της Οξφόρδης. Το 1916 εκλέχτηκε μέλος της Βουλής, επί πρωθυπουργίας του David Lloyd George, και ως ανώτερο στέλεχος της εκπαίδευσης συνέβαλε στη διαμόρφωση της «Εκπαιδευτικής Κίνησης» του 1918, που όρισε ως υποχρεωτική τη φοίτηση των παιδιών ως τα 14 χρόνια. Από τα έργα του ξεχωρίζει, επίσης, η τρίτομη *Ιστορία της Ευρώπης* (1935).

Ο Δ.Θ. Σταυρινίδης πιθανόν παρακινήθηκε στο μεταφραστικό αυτό εγχείρημα από το όνομα του γάλλου στρατιωτικού και πολιτικού ηγέτη, ίσως και από το κύρος του συγγραφέα και την ποιότητα του βιβλίου, που διασφάλιζαν την επιτυχία της ελληνικής έκδοσης. Με γλώσσα ρέουσα, «απλή καθαρεύουσα» του μεσοπολέμου, ο Σταυρινίδης επιτυγχάνει ένα καλό αποτέλεσμα, αφού όμως διανθίσει επιδέξια για τις ανάγκες του ελληνικού αναγνωστικού κοινού το κείμενο με πλήθος σημειώσεις ιστορικού, φιλολογικού και γεωγραφικού προσανατολισμού: 39 σημειώσεις στον Α' τόμο και 25 στο Β' (έναντι 4 και 10 αντιστοίχως του Η. Fisher).

Ο πρώτος τόμος περιέχει τα κεφάλαια: Α' Η νεαρά ηλικία (σσ. 5-35). Β' Η εκστρατεία εις την Ιταλίαν (36-71). Γ' Αίγυπτος και Συρία (72-94). Δ' Η οργάνωσις της Γαλλίας (95-128). Ε' Το προοίμιον της Αυτοκρατορίας (129-156). Τα κεφάλαια του δεύτερου τόμου: Στ' Αι κατακτήσεις της Αυτοκρατορίας (5-48). Ζ' Το ποιόν της Αυτοκρατορίας (49-67). Η' Το πρώτον εμπόδιον (68-94). Θ' Η πτώσις (95-132). Ι' Η τελευταία φάσις (133-172). Ο πρώτος τόμος περιέχει, επιπλέον, την προσωπογραφία του Ναπολέοντα (σ. 4, δυσανάγνωστο το όνομα του έλληνα δημιουργού) και ένα χάρτη (49). Στο δεύτερο τόμο περιέχονται δύο χάρτες (87 και 143), Βιβλιογραφία (σ. 173, με 14 ιστορικά και λογοτεχνικά έργα) και στο τέλος ο «Γενεαλογικός Πίναξ του Μεγάλου Ναπολέοντος» (2 σελ. χ.α.).

Ο Δημοσθένης Σταυρινίδης του Θεοδούλου (Λευκωσία, 1878-1957),¹ ως γνωστόν, ανέπτυξε πολυετή δράση στην Κύπρο, την Ελλάδα και το Λονδίνο ως λόγιος, νομικός, πολιτικός, δημοσιογράφος και εκδότης εφημερίδων.² Η πρώιμη λογοτεχνική ενασχόληση του νεαρού Δ. Σταυρινίδη τού απέφερε τιμητικές διακρίσεις: τα *Κυπριακά διηγήματα* (Εν Λευκωσία, Τύποις «Φωνής της Κύπρου», 1898), δηλαδή η πρώτη συλλογή διηγημάτων που εκδόθηκε στην Κύπρο, έλαβε έπαινο το 1901 στην Κυπριακή Έκθεση του Ζαπτείου.³ αλλά και το διήγημά του «Η εξομολόγησις του μοναχού» έλαβε έπαινο σε διαγωνισμό διηγήματος του Πανωνίου Συλλόγου, στην κριτική επιτροπή του οποίου μετείχαν οι Κ. Παλαμάς, Γ. Δροσίνης και Ν.Γ. Πολίτης (δημοσιευμένο στο «Εθνικόν Ημερολόγιον 1905» του Κ. Σκόκου, σσ. 257-264).⁴ Ωστόσο, δεν υπάρχουν πληροφορίες για ανάλογες επιδόσεις του στα κατοπινά χρόνια. Γι' αυτό και έχει ιδιαίτερη σημασία ο εντοπισμός αυτής της έκδοσης, στο βαθμό που η μετάφραση εντάσσεται στο ευρύτερο πεδίο των λογοτεχνικών ενασχολήσεων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. το εκτενές βιογραφικό σημείωμα και την εξαντλητική καταγραφή βιβλιογραφικών δεδομένων από τον Αριστείδη Α. Κουδουνάρη, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*. Ε' επηυξ. έκδοσις. Λευκωσία 2005, σσ. 408-409.
2. Φ. Σταυρίδης, Α. Παπαλεοντίου, Σ. Παύλου, *Βιβλιογραφία κυπριακής λογοτεχνίας*, Λευκωσία 2001, σ. 370. Βλ. επίσης το ανυπόγραφο λήμμα στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμος 9^Α, Αθήνα 1988, σ. 389 και Χρίστος Χατζηαθανασίου, «Στις πηγές της κυπριακής διηγηματογραφίας. Δημοσθένης Σταυρινίδης», *Νέα Εποχή* 203 (1990) 17-23.
3. Α. Κουδουνάρης, *ό.π.*, σ. 409.
4. Βλ. το λήμμα των Αλέξη Ζήρα & Χριστίνας Λύσσαρη στο *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2007, σσ. 2075-2076. Ορισμένες αποτιμήσεις των επιδράσεων στο έργο του, ιδίως στη μελέτη του Κώστα Νικολαΐδη «Η παρουσία του Ροΐδη στα Κυπριακά διηγήματα του Δ. Σταυρινίδη», *Ακτή τχ. 1* (Χειμώνας 1989), σσ. 49-64, ίσως χρειάζεται να επαναξιολογηθούν.

Γιώργος Μύαρης

«Για την Ελένη»¹ λέξεις από την *Οδύσεια* του Καζαντζάκη

Μιαν άλλη φορά είχαμε σταματήσει με το Σικελιανό απέξω από τη Σπάρτη. Είχε πάρει το μάτι μας ένα παράξενο λουλούδι απάνω σ' ένα φράχτη και καθίσαμε να το κόψουμε. Τα παιδιά μαζώχτηκαν γύρα μας.

– Πώς το λεν αυτό το λουλούδι; ρωτούμε.

Κανένας δεν ήξερε. Τότε πετιέται ένα μελαχρινό αγοράκι:

– Η θεία το Λενιό θα ξέρει! είπε.

– Πήγαινε να τη φωνάξεις! του λέμε.

Το αγοράκι έτρεξε προς την πολιτεία, κι εμείς περιμέναμε κρατώντας το λουλούδι. Το καμαρώναμε, το μυρίζαμε, μα ήμαστε ανυπόμονοι, λαχαρίζαμε τη λέξη. Και να, σε λίγο το παιδί έφτασε.

– Η θεία το Λενιό, είπε, πέθανε προχτές.

Η καρδιά μας σφίχτηκε. Νιώσαμε πως είχε πεθάνει μια λέξη· πέθανε, και δεν μπορεί κανένας πια να την τοποθετήσει σ' ένα στίχο και να την κάμει αθάνατη. Τρομάξαμε. Ποτέ θάνατος δε μας φάνηκε τόσο ανεπανόρθωτος. Κι αφήσαμε το λουλούδι απάνω στο φράχτη, απλωτά, σαν πτώμα.²

Στον απόηχο των επετειακών εκδηλώσεων για τα 50 χρόνια από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη (2007), παραθέτω στη συνέχεια μια συγκομιδή λέξεων για την Ελένη από την *Οδύσεια* του Κρητικού στοχαστή· λέξεις τις οποίες συγκέντρωσα μελετώντας τη μορφή της θρυλικής γυναίκας στο καζαντζακικό έργο για τις ανάγκες μιας συνεδριακής ανακοίνωσης,³ και που διαπίστωσα ότι κίνησαν το ενδιαφέρον του κοινού να τις δει συγκεντρωμένες.

Ακολουθώντας το πρότυπο της δημοσίευσης 200 και πλέον επιθέτων που χαρακτηρίζουν τον πρωταγωνιστή του έπους αυτού, τα οποία ο Παντελής Πρεβελάκης παραθέτει στη σημείωση 177 της μονογραφίας του *Ο ποιητής και το ποίημα της Οδύσειας*,⁴ ο κατάλογος που ακολουθεί περιέχει τις λέξεις σε αλφαβητική σειρά. Ωστόσο, για να έχει ο χρήστης

του μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα του λεξιλογικού πλούτου που συνοδεύει την Ελένη, δεν περιλαμβάνω στον κατάλογο μόνο επίθετα, αλλά και ουσιαστικά και σύντομες φράσεις. Επίσης, μετά από τους γενικούς χαρακτηρισμούς, παραθέτω και ταξινομήση επιπλέον λέξεων ανάλογα με το μέλος του σώματος της Ελένης στο οποίο αναφέρονται, ώστε το πορτρέτο της «Ξακουστής αντρομαυλίστρας» που συνέθεσε ο Καζαντζάκης να είναι πλήρες στις λεπτομέρειές του.⁵

Γενικοί χαρακτηρισμοί⁶

αγαπημένο πρόσωπο της γης, Θ916, αθάνατη, Δ956, ανθοδροσομιλούσα, Ε1315, ανθός ολάσπρος, Ε1219, ανθός της γης, ο πιο ακριβός, Δ642, αντροκράχτισσα,⁷ Ε800, αντρομαυλίστρα, Δ920, αφράτη κορασιά, Ω555, αφρογέννητη, Ε81, γαλήνη, Γ915, γλυκομίλα, Ε293, δαμάλα, Ε1242, ερωτοδιωμάταρα, Ε459, θεία, Ε650, θεογέννητη, Δ554, καλοκερά, Ε554, καλωματού, Ω566, καστροκαταλύτρα, Ε1236, κοσμολόγητη, Ε643, Ε1148, κούρσος απαλόχνουδο του πόθου, Η902, κράχτισσα, Γ1278, Η292, Η472, Ι963, κρίνο αφηλό του αγέρα, Ε1219, κρίνο βεργάτο, Δ641, κυκνογεννημένη, Ε869, Γ1078, Δ698, κυκνογέννητη, Ε152, κυκνόσπαρτη κερά, Δ445, κύκνου η κόρη/θυγατέρα, τού, Γ665, Γ916, Γ1462, Δ950, λαμπερό πουλί, Ζ1086, λαοπλάνα, Δ944, λαχτάρα των ματιών, Δ960, λεύτερη ψυχή, Δ1175, Η465, λιογέννητη, Ε409, λιώκαλη, Ε1217, λιοπερευμένη, Θ910, λιώχαρη, Γ600, λυγερή, Ε775, μάργα, Ω566, μεγαλόχαρη, Ε253, μυγδαλογελάστρα, Δ1148, Ξακουστή, Δ920, Ε59, ξεκαπίστρωτη ομορφιά, Ζ1091, ολοκάρπιστη, Θ920, παγκαλόμορφη, Ε769, παλικαρού, Δ525, πανέμνοστη, Ε554, πανώρια Γ1201, πεντάμορφη, Ε911, πέρφανα, Ε246, ποθοπλανταμένη, Ε776, πολύξερη, Ε855, ρήγισσα, Γ1201, ρόδο της γης, Δ960, ροδοστάλαχτη, Ε557, στολιδού, Ω497, τρισεύγενη, Γ1265, Δ641, Ε900, φιλαντρού, Γ670, Γ110, Ε56, Ε906, Ζ1087, φιλαντρούσα, Ε107, φωτογεννημένη, Ε581, χαρά του μαύρου αγέρα, Δ960, χιλαντρού, Δ110, φιλομαθημένη, Ε153, φιλοχάραγη, Δ910.

κορμί

απαλό κ., Ε1324, Ζ162, αφηλή, Γ1048, γουλωτό κ., Ω564, θείο κ., Γ297, Δ559, Δ858, Δ1094, Δ1303, Ε244, Ε251, Ζ141, Ω486, κοσμοξακουσμένο κ., Η444, κοσμοξάκουστο κ., Δ548, Ζ506, κυκνογεννημένο κορμάκι, Γ1187, λαμπαδόκορμη, Ω492, λαμπαδόχυτη, Δ1303, Η343, μελόχρουσο κ., Ζ506, Ξακουστά λαγόνια, Ε874, Ξακουστό κ., Ζ515, Ι988, ξεμυαλίστρα μέση, Ε663, ολάνθιστο κ., Ε183, ομορφολάγγονη, Η494, σγουρή γύμνια, Γ669, φουμιστό κ., Ω520

πρόσωπο-λαιμός

θείος λ., Γ1276, κάτασπρος λ. του κύκνου, Ζ903, κρινομάγουλη, Ω523, κρινοπρόσωπο, Γ277, λακκουδομάγουλη, Η445, μαρμαρόλαιμη, Η320, ροδοκόχυλο αυτάκι, Η487, ροδομάγουλα, Θ197.

μαλλιά

αναριχτές πλεξούδες, Ω529, αστραφτερά μ., Ε1240, θεία μ., Ζ902, κατσαρά, Δ495, λιόμαυρα, Δ531-2, μαύρα, Δ495, μαύρες παρατιίδες, Ε290, μαύρες πλεξούδες, Γ 1230, Ξακουστές πλεξούδες, Ε256.

μάτια

άγριο μ., Ε770, αδρά ματοτσίνουρα, Ω515, αστράτα μ., Γ1060, αστρομάτα, Γ854, Η469, αφράτα μ., Δ992, βαμμένα μ., Γ1266, γοργομάτα, Η425, δροσιμένα χοντροτσίνουρα, Γ832, λιοχουδάτα μ., Δ554, μακραμυγδαλάτα μ., Δ1354, μάργα μ., Η332, μάργελα μ., Γ225, μαύρα μ., Γ1266, Δ535, Ω534, μαυρομάτα, Δ578, Ζ506, μεγάλα μ., Γ1266, νυχτογεννημένα μ., Δ992, παιχνιδόματη, Δ547, πλανομάτα, Ε1234, χαδομάτα, Ε714, χνουδερή ματιά, Ε772, χνουδάτα μ., Γ1267, χνουδωτά μ., Δ802, Η323

φρούδια

γαΐτανοφρούδα, Ε511, γαΐτανόφρουδη, Γ874, Ζ1115, δοξάροφρουδη, Γ1052, Δ1192, Ε44, Ε831, Ζ902, Θ904, Ι991, Ω486, δοξοφρούδα, Ε765, καγκελόφρουδα, μαύρα, Δ562, καγκελόφρουδη, Ε1258, καμαροφρούδα, Ε1148, καμαρωτά φ., Δ1351, σμιχτοφρούδα, Γ276, Ε545, Ε757, Θ908, σπαθοφρούδα, Δ949, σπαθωτά φ., Δ1158, φεγγαρόφρουδη, Θ193.

στόμα-χείλια

βαμμένα χείλια, Δ562, δαχτυλιδένιο στ., Δ1137, δαχτυλιδόστομη, Γ1064, κλειδωτό στ., Δ1316, κόκκινο γαρούφαλο στ., Ε583, ροδοχείλα, Δ967, ρουμπί στ., Ε1316, σγουρό στ., Δ1353, σγουροχείλα, Η436, τραγανό στ., Δ1137, Ω578, τραγανόχειλη, Η294.

χέρια-πόδια

αντροθρεμμένα βραχιόνια, Ζ747, αφράτα κρινοπόδαρα, Ω487, αφράτη ροδόφτερνα, Ε96, κρινανθένιο χ., Ω564, κρινάτα χ., Ζ182, κρινοπόδαρα, Ω487, κρουσταλλένιο χ., Ε642, κρουσταλλοβραχιόνια, Γ824, Ε154, λιωπερίχυτος ώμος, Δ576, λυγερόγοφη, Γ1261, πολυτάξιδα βραχιόνια, Ζ747, ροδοδάχτυλα, Ε831, ροδοπάλαμα, Ε766, Η475, ροδόσταμο χεράκι, Γ1272, ροδόφτερνα, Ε96, ροδοχούφτα, Ε649, φιλντισένια π., Ζ509, χιοναστράγαλη, Δ1332.

στήθος

άγρια βυζιά, Ω556, ανθάτο στ., Γ1277, ανθοκαρποστεμένα στ., Θ840, αστροστήθα, Ε80, αφράτο στ., Δ574, αφρωτό στ., Ω533, βαθύς κόρφος, Ε402, διδυμόπυργα βυζιά, Ω556, ισκιωμένη διχάλα του στήθους, Δ530, καρπερά στ., Θ260, κρουσταλλάπιδα στ., Ε382, κρουσταλλόκορφη, Ε851, μάργα στ., Ε470, μακρανένιο στ., Δ985, Δ987, ολόρθα στ., Ε470, ορθοβύζα, Η472, περδικόστηθη, Η323, πολυφιλημένα στ., Ω504, πολυφιλημένος κόρφος, Γ1293, ροδάτο στ., Ζ1115, τριζάτα στ., Ε1319, χνουδωτή διχάλα του στήθους, Δ530.

Η εντυπωσιακή αυτή λεξιλογική συγκομιδή αριθμεί εκατόν ογδόντα λέξεις-φράσεις· εκατόν ογδόντα προσδιορισμούς για ένα μόνο πρόσωπο της καζαντζακικής *Οδύσειας*. Ή αλλιώς: εκατόν ογδόντα πινελιές που ζωγραφίζουν τον πορτρέτο της ομορφότερης γυναίκας της αρχαίας μυθολογίας και που επιβεβαιώνουν τη διαπίστωση ότι «η σύμμιξη λεξημάτων από τον Καζαντζάκη, δημοτικού-διαλεκτικού και λόγιου-αφηρημένου, είναι ίσως το πιο ενδιαφέρον στοιχείο της ποιητικής του τέχνης»⁸ είναι, θα συμπλήρωνα, ο τρόπος του να αντισταθεί στο θάνατο της λέξης που βίωσε έξω από τη Σπάρτη, όταν έμαθε ότι «η θεία το Λενιό πέθανε προχτές».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δανείζομαι τον τίτλο αυτό από το ομώνυμο τραγούδι του Μάνου Χατζιδάκη: δίσκος «Για την Ελένη», με τον Στέλιο Μαρκετάκη, στίχοι Μιχάλη Μπουρμπούλη, Lyra 1978 [CD: 1998].
2. *Ταξιδεύοντας. Ιταλία, Αίγυπτος, Σινά, Ιερουσαλήμ, Κύπρος, Ο Μοριάς*, Αθήνα, εκδόσεις Καζαντζάκη, χ.χ. [ανατύπωση 2004], σ. 260-1. Για να επιλέξω εδώ το απόσπασμα αυτό σαν μόντο, ομολογώ ότι επηρεάστηκα από την εντυπωσιακή σύμπτωση (ή μήπως εύρημα του Ν.Κ.): μία λέξη να 'πεθαίνει' έξω από τη Σπάρτη, όταν πεθαίνει η μόνη γυναίκα που τη γνώριζε – κι η γυναίκα αυτή να έχει το όνομα της διάσημης αρχαίας συμπατριώτισσάς της, που, για να την περιγράψει, ο Καζαντζάκης 'γέννησε' δεκάδες διαφορετικές λέξεις.
3. «Ελένη και Κρήτη, μορφές παράλληλες στην *Οδύσεια* του Καζαντζάκη», υπό δημοσίευση στα πρακτικά του συνεδρίου *Ο Νίκος Καζαντζάκης και ο κρητικός πολιτισμός*, Ηράκλειο-Μυρτιά 28-30/9/07. Γράφω την *Οδύσεια* με ένα -σ-, όπως ήταν η επιλογή του Καζαντζάκη

σύμφωνα με το δικό του ορθογραφικό του σύστημα, αλλά και γιατί αυτό διευκολύνει τη διάκριση από το ομηρικό έπος.

4. Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, χ.χ. [φωτοτυπική επανέκδοση της 1^{ης} έκδ., του 1958], σ. 312-313. Ο Πρεβελάκης υπολογίζει ότι τα επίθετα αυτά «περνούν τα διακόσια». Αξίζει, μάλιστα, στο σημείο αυτό να θυμηθούμε και τα λόγια του ίδιου του Ν.Κ. για τα επίθετα στην *Οδύσεια*: «Αγαπώ τα επίθετα όχι ως απλά, καθώς νομίζετε, στολίδια· νιώθω την ανάγκη να εκφράσω απ' όλες τις μεριές, σφαιρικά τη συγκίνησή μου [...]. Ο πλούτος κι η ποιικιλία κι η αγάπη μου για το επίθετο κι η συχνή τραχύτητά του είναι επιταχτική ανάγκη της πολύπλοκης εσωτερικής μου ματιάς κι όχι, καθόλου, διακόσμηση. Τίποτε για μένα δεν υπάρχει ουσιαστικότερο από το επίθετο», στο «Ένα σχόλιο στην *Οδύσεια*», *Νέα Εστία*, 15 Αυγ. 1943, σ. 1030.

5. Στις επιμέρους αυτές ταξινομήσεις, μπαίνουν στην ίδια κατηγορία (π.χ. *μάτια*) τόσο επίθετα που χαρακτηρίζουν την Ελένη ως προς το συγκεκριμένο μέλος («αστρομάτα») όσο και επίθετα που περιγράφουν το ίδιο το μέλος («αστράτα μ.»).

6. Στον κατάλογο λέξεων περιλαμβάνονται μόνον οι λέξεις που αποτελούν κατά κάποιο τρόπο 'μόνιμα' χαρακτηριστικά της Ελένης, και βέβαια όχι λέξεις (κυρίως μετοχές) που περιγράφουν μια προσωρινή κατάσταση (π.χ. «πογλαρωμένη εθώραε», «στον ύπνο βυθισμένη» κ.τ.ό.)

7. Οι λέξεις που πλαγιάζονται εδώ ερμηνεύονται στο λεξιλόγιο της *Οδύσειας* που είχε καταρτίσει ο ίδιος ο Ν.Κ. και συνόδευε, ως ένθετο φυλλάδιο, την πρώτη μόνο έκδοση του έργου. Το λεξιλόγιο αυτό ανατυπώνει ο Γεώργιος Εμμ. Στεφανάκης στο βιβλίο του *Αναφορά στον Καζαντζάκη*, νέα έκδοση συμπληρωμένη, Αθήνα: Κασιανιώτης 2007, σ. 443-498.

8. Βρασίδης Καραλής, «Η μεταφυσική της θνητότητας στον Καζαντζάκη», στον τόμο *Κρήτη και Ευρώπη: Συγκρίσεις, συγκλίσεις και αποκλίσεις στη λογοτεχνία*, εκδ. επιμ. Κωστής Ψυχογιός, Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Βαρβάροι Κρήτης 2001, σ. 252. Ο 'μικροφιλογικός' χαρακτήρας του μελετήματος αυτού δεν επιτρέπει να επεκταθούμε σε συμπεράσματα και παρατηρήσεις για τη γλώσσα του Καζαντζάκη. Παραπέμπουμε, όμως, τον αναγνώστη στο Παράρτημα Α τού προσφάτως εκδοθέντος (στα αγγλικά και τα ελληνικά) Β' τόμου του έργου του Peter Bien *Καζαντζάκης. Η πολιτική του πνεύματος*, μτφρ. Α. Κ. Κατσικερός, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007, σ. 658-660, όπου υπάρχουν ενδιαφέρουσες επισημάνσεις για την κατασκευή και τη χρήση των λέξεων (ειδικά των επιθέτων) από τον Κρητικό συγγραφέα.

Τασούλα Μ. Μαρκομιχελάκη

Η εισαγωγή του ποδοσφαίρου στη λογοτεχνία μας: συμπληρωματικά στοιχεία

Η Σωτηρία Σταυρακοπούλου στο ενδιαφέρον μελέτημά της «Η εισαγωγή του ποδοσφαίρου στη λογοτεχνία μας»¹ επισημαίνει ότι πριν από το σχετιζόμενο με το ποδόσφαιρο μυθιστόρημα του Κώστα Χατζηαργύρη *Ο δρόμος προς τη δόξα* (1957), έχουμε το ποδοσφαιρογενές διήγημα του Ιωάννη (Γιάννη) Αγγέλου «Στην πολιτεία με τους γαλάζιους δρόμους» (1943),² καθώς και ποδοσφαιρικές αναφορές στην *Ερσεία* (1937) του Κοσμά Πολίτη. Είχαμε την ευκαιρία να σημειώσουμε και παλαιότερα ότι η ποδοσφαιρική πτυχή της ελληνικής λογοτεχνίας περιλαμβάνει αρκετά κείμενα,

των οποίων η αξία δεν είναι αμελητέα.³ Επειδή στην άλω της λογοτεχνίας ανήκει και η ποίηση, θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε χρονικά την «εισαγωγή του ποδοσφαίρου στη λογοτεχνία μας» νωρίτερα από το 1937, έτος εμφάνισης του μυθιστορήματος *Eroica*. Η λεπτομερής έρευνα ενδεχομένως να οδηγήσει στη διακρίβωση κειμένων, σχετικών με το θέμα, που δημοσιοποιήθηκαν και πριν από το 1930. Προς στιγμήν, αντλώντας στοιχεία από την έρευνα του Δημήτρη Δασκαλόπουλου για τις *Παρωδίες καβαφικών ποιημάτων 1917-1997* (Αθήνα, Πατάκης 1998), εντοπίζουμε δύο φιλολογικά ενδιαφέρουσες και σχετιζόμενες με το ποδόσφαιρο καβαφικές παρωδίες, αρκούντως πικρόχολες και δηκτικές, που αναπαράγουν γνωστά στερεότυπα, βασισμένα στην ερωτική ιδιοτυπία του Καβάφη.

Το πρώτο ποίημα γράφτηκε από τον Πωλ Νορ [=Νικόλαος Νικολαΐδης] και δημοσιεύτηκε με τον τίτλο «Άρχων εκ Κορίνθου» στο περ. *Τα Νέα*, στις 19 Απριλίου 1930.⁴ Μεταξύ άλλων στίχων διαβάζουμε:

«[...] Επεριφρόνει την τρεχάμενη ηθική.
Στο γήπεδο επήγαινε κάθε Κυριακή
κι έγινε του ποδοσφαίρου φανατικός θιασώτης,
αληθινά τον έτερπε η αθλητική νεότης.
Ω τι εξαισία σώματα που ετάνυζε
η προσπάθεια, με τι παλμούς τα εμπάνιζε!
Τον ενθουσίαζαν τα δύσκολα λακτίσματα.
Και συμμετείχε της πολύστομης ιαχής
που προκαλούσε μια κλωτσιά επιτυχής... [...]».

Ο δημιουργός της άλλης καβαφικής παρωδίας καλύπτεται από το αταύτιστο ψευδώνυμο «Πύρρος».⁵ Το ποίημα «Τι μην και αυτός...» πρωτοδημοσιεύτηκε τον Ιούλιο του 1932 στην εφημερίδα *Εφημερίς των Σαμίων* και πολύ γρήγορα αναδημοσιεύτηκε στη *Νέα Εστία* (τόμος 12, 1 Αυγούστου 1932, σ. 838). Οι ποδοσφαιρογενείς στίχοι του ποιήματος είναι οι ακόλουθοι:

«[...] Τι μην και αυτός, ποία πλήξις δίχως μαθητάς,
δίχως ποδόσφαιρον, τουρνουά, ανορθογραφίας...
[...] Τα σώματα τα αρωματισμένα, την εφηβικήν
την χάριν πλέον δεν θα ιδώ. Μόνος θα μείνω
θα κλείσω το παράθυρον – το γήπεδον αντίκρυ μου είναι,
και το φθινόπωρον θα περιμένω με αγωνίαν
τους νέους εφήβους με κινήσεις ρυθμικάς».

Υπενθυμίζουμε, κλείνοντας, ότι εφόσον στη λογοτεχνική έκφραση ανήκει και η θεατρική γραφή, δεν πρέπει να παραβλέψουμε την «μονόπρακτο κωμωδία» *Ο ποδοσφαιριστής*, έργο αποδιδόμενο στον Emm. Gambardella. «Μετάφρασις Γεωργ. Δέλιου», διαβάζουμε στο τομίδιο των είκοσι εννέα (29) σελίδων, που εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη (χωρίς όνομα εκδότη) το 1930. Οι ποδοσφαιρικές αναφορές του έργου είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες. Ο «άριστος και έκτακτος φουτμπολιστής» (σ. 4) Άλκης Μούρτζος παρουσιάζεται ως ανήθικο και ιδιοτελές άτομο. Οι ιθύνοντες του σωματείου του τον ανέχονται, για να πάρουν την «Κούπα» (σ. 6, 7,

14, 21). Για τις ήττες ευθύνεται κυρίως η Διαιτησία («[...] Μα κι' εκείνος ο σαχλαμάρας πάλι... Διαιτητής ήταν εκείνος;...», σ. 6), ενώ η αστική δημοτική των επιχειρηματιών και των υπαλλήλων μεταλλάσσεται σε αργκό, όταν μιλά ο ποδοσφαιριστής: «Σε μας τα λες; Πρωτάρες είμαστε; Μώκο αδερφάκι, κάτι ξέρω κι' εγώ» (σ. 18). Τα στερεότυπα, επίσης, που πιθανότατα εκπροσωπούν και τη συγγραφική θέση για το ποδόσφαιρο (και τον αθλητισμό γενικότερα) κάθε άλλο παρά απουσιάζουν. Ο κύριος Βαπόρης, συνομιλώντας με τους κυρίους Γιαμπάνη και Μαρίνο, επισημαίνει: «Η προηγούμενη γενεά των θηλυκών ήταν ξετρελλαμένη με τους ποιητάς με τις λεπτές φύσεις που έφεραν μαλλιά και μπούκλες. Η παρούσα γενεά ζητάει, βλέπετε, τους αθλητάς με διπλές σειρές μυς στο σώμα και με μισό μυαλό» (σ. 5). Παρότι το έργο θεωρήθηκε μεταφρασμένο,⁶ ο υποψιασμένος Κώστας Στεργιόπουλος σημειώνει ως προς αυτό: «Το έργο *Ο ποδοσφαιριστής* λέγεται πως είναι δικό του [ενν. του Γ. Δέλιου] και το παρουσίασε για μετάφραση, χωρίς να μπορεί να θεωρηθεί και βέβαιο».⁷ Πάντως, σε βασικά θεατρικά και λογοτεχνικά λεξικά το όνομα «Emm. Gambardella» δεν αναφέρεται,⁸ ενώ ο Γ. Δέλιος στα περιλαμβανόμενα στα βιβλία του εργογραφικά του σημειώματα⁹ ενέταξε τον τόμο *Δύο Αγγλίδες πεζογράφοι* (Αθήνα, εκδ. «Φέξη» 1963), στον οποίο υπάρχουν μεταφρασμένα αφηγηματικά κείμενα της Virginia Woolf και της Katherine Mansfield, αλλά όχι το μεταφρασμένο (;) έργο *Ο ποδοσφαιριστής*.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Μικροφιλολογικά* 22 (φθινόπωρο 2007) 42-44.
2. Το δίγηγμα περιλαμβάνεται στο βιβλίο *Ιστορίες των γαλάζιων ωρών*, Αθήνα, Βιβλιπωλείον Κ. Κακουλίδη, 1943.
3. Δημήτρης Κόκορης, «Ελληνική ποδοσφαιρική λογοτεχνία: Εισαγωγή και βιβλιογραφική πρόταση για ανθολόγηση κειμένων», *Πόρφυρας* 94 (2000) 493-500.
4. Τα δύο ποιήματα και τα στοιχεία πρώτης δημοσίευσής τους βλ. στο *Παρωδίες καβαφικών ποιημάτων 1917-1997*, συγκέντρωση - παρουσίαση - σχόλια: Δημήτρης Δασκαλόπουλος, Αθήνα, Πατάκης 1998, σ. 54-55, 62, 216, 217.
5. Οι Νικόλαος Χαρ. Γεωργιάδης και Χρήστος Χριστοβασίλης, που χρησιμοποίησαν μεταξύ άλλων ψευδώνυμων και το «Πύρρος», δεν φαίνεται να συνδέονται με τη συγκεκριμένη καβαφική παρωδία. Βλ. Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα*, Αθήνα, Εστία, 2005, σ. 105, 186, 404-405.
6. Βλ. για παράδειγμα, Τόλης Καζαντζής, *Η πεζογραφία της Θεσσαλονίκης 1912-1983*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας 1991, σ. 188, Γιάννης Τζανής - Πέτρος Μπέσπαρης, *Η λογοτεχνική δημιουργία της Βόρειας Ελλάδας 1875-2007*. Απόπειρα βιβλιογραφικής καταγραφής, Θεσσαλονίκη, Μικρή Φιλολογική / Μπίμπης, 2007, σ. 161.
7. Κώστας Στεργιόπουλος, «Γιώργος Δέλιος: Παρουσίαση - Ανθολόγηση», *Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, τόμος Γ', Αθήνα, Σοκόλης 1992, σ. 280.
8. Προβλ. *The Concise Oxford Companion to the Theatre* (Oxford University Press 1992) των Phyllis Hartnoll - Peter Found (ελληνική μετάφραση Νίκος Χατζόπουλος: *Λεξικό του Θεάτρου*, Αθήνα, Νεφέλη, 2000), *The Reader's Encyclopedia of World Drama* (London, Methuen & Co Ltd 1975) σε επιμέλεια των John Gassner - Edward Quinn, *Dictionnaire Historique, Thématique et Technique des Littératures* (Paris, Librairie Larousse 1990), έργο που εκπονήθηκε υπό τη διεύθυνση του Jacques Demougin κ.ά.
9. Βλ. για παράδειγμα, *Ο ήλιος και τ' αστέρια*, Θεσσαλονίκη (χωρίς όνομα εκδότη) 1965, σ. 2, *Γράμματα από την Αμερική*, Θεσσαλονίκη, Νέα Πορεία, [1976], σ. 2, *Η συνάντηση και άλλες ιστορίες του καιρού μας*, Θεσσαλονίκη, Νέα Πορεία, [1976], σ. 4.

Δημήτρης Κόκορης

Ο «σερ Τζων», ο «σερβάν του» και «ο εξωραϊσμός της αλήθειας»: μικρός απόηχος ενός μεγάλου έτους

Αφορμή για την κατασκευή του παρακάτω, μάλλον απροσδόκητου, τριγώνου (Γ. Π. Σαββίδης - Γιάννης Σκαρίμπα - Νίκος Καζαντζάκης) στάθηκε μια επιστολή του Σαββίδη προς τον Σκαρίμπα και ένα –συνημμένο στην επιστολή– απόκομμα μιας άλλης επιστολής του Σαββίδη στο περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης*.¹ Η επιστολή είναι γραμμένη από την Αθήνα, 6 Νοεμ. 1971, εποχή κατά την οποία ο Γ. Π. Σαββίδης είχε «απομακρυνθεί» από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης εξαιτίας της δικτατορίας και ζούσε στην Αθήνα. Η θερμοκρασία της επιστολής δείχνει πως ανάμεσα στον «Σερ Τζων», όπως προσφωνεί ο Σαββίδης τον Σκαρίμπα, και στον «σερβάν του», όπως υπογράφει, έχει ήδη αναπτυχθεί μια σχέση αμοιβαίας εκτίμησης και φιλίας, ίχνη της οποίας υπάρχουν στο Αρχείο Σκαρίμπα, που απόκειται στο ΕΛΙΑ.

Καθώς η επιστολή δεν αναφέρεται εξ ολοκλήρου στον Καζαντζάκη δεν την παραθέτω αυτούσια, αλλά συνοψίζω βασικά της στοιχεία, αρκετά για να αποδοθεί εκείνο που ενδιαφέρει: οι φωτοσκιάσεις της εσωτερικής διαδρομής του Σκαρίμπα, όσον αφορά την εκτίμησή του για τον Καζαντζάκη. Στην επιστολή του ο Σαββίδης ευχαριστεί τον Σκαρίμπα για την αποστολή του «εκτοσεμπορίτη» «Σεβαλιέ Σερβάν», θεατρικού έργου που κυκλοφόρησε σε 50 αντίτυπα εκτός εμπορίου, το 1971, με τίτλο «Ο Σεβαλιέ Σερβάν της Κυρίας». Τον πληροφορεί ότι «ιδιωτεύει» στο πατρικό του, μακριά από «τη γλυκύπικρη Θεσσαλονίκη», ότι ο θάνατος του Σεφέρη τον φόρτωσε «μαζί με τα σώψυχα ένα σωρό έγνοιες» και εκφράζει την επιθυμία να «το σκάσει στη Χαλκίδα, για να μη σκάσει εδωνά». Βασικός λόγος, ωστόσο, της επιστολής είναι η πρόταση που κάνει στον Χαλκιδαίο για μια νέα έκδοση του μυθιστορηματός του *Το Σόλο του Φίγκαρω* (1939). Καθώς εξηγεί στον Σκαρίμπα, ο Σαββίδης μαζί με τη Λένα –σύζυγό του και συνεκδότρια με τον Άλκη Αγγέλου στον εκδοτικό οίκο «Ερμής»– «βλέπει» το μυθιστόρημα «ενταγμένο» στην έγκυρη σειρά της «Νεοελληνικής Βιβλιοθήκης», «η οποία περιελάμβανε μόνον κλασικά έργα της νεοελληνικής λογοτεχνίας», από τον «Απόκοπο» (1519) του Μπεργαδή ως τον *Βασίλη τον Αρβανίτη* (1971) του Στράτη Μυριβήλη, έως εκείνη τη χρονική στιγμή. Στη συνέχεια, εξηγεί πως παρόλο που θέλει να επιμεληθεί ο ίδιος την έκδοση, «τον έχει φάει να την αναλάβει» ο άλλοτε βοηθός του στη Θεσσαλονίκη, ο Ξενοφών Κοκόλης, «λαμπρός φιλόλογος, ώριμος σε ευαισθησία και σκέψη, δίχως την παραμικρή δασκαλίστικη σκουριά, όστις και τον [τον Σκαρίμπα] λατρεύει».

Πίσω από την επιστολή στο Αρχείο Γιάννη Σκαρίμπα βρίσκεται συρραμμένο σπάραγμα του περιοδικού *Επιθεώρηση Τέχνης* με επιστολή του Σαββίδη προς το περιοδικό για «την τάση του Καζαντζάκη προς εξωραϊσμό της αλήθειας».² Η επιστολή αυτή του Σαββίδη για τον Καζαντζάκη είναι γραμμένη στην Κηφισιά το 1961, έχει τίτλο «Τα “παιχνίδια” της μνήμης» και αφορμάται από διαφωνία του Γιάννη Μαγκλή και του Θεόδωρου Ξύδη σχετικά με την υποβολή υποψηφιότητας του Καζαντζάκη στην

Ακαδημία Αθηνών. Συγκεκριμένα: σε συνέντευξή του το 1957 ο Καζαντζάκης δήλωνε ότι δεν είχε θέσει ποτέ υποψηφιότητα στην Ακαδημία Αθηνών και πως

υπάρχει μια άλη Ακαδημία, *αόρατη*. Σε αυτή ανήκουν ο Ψυχάρης, ο Πάλης, ο Εφταλιώτης, ο Βλαστός, ο Βλαχογιάννης, ο Γρυπάρης, ο Θεοτόκης, ο Σικελιανός... Σε αυτή θάταν τιμήμου κι αμοιβήμου ν' ανήκω —όταν φυσικά κ' εγώ γίνω αόρατος. Γι' αυτό παρακαλώ τους φίλους μου να μην αναφέρουν τ' όνομά μου ανάμεσα στους υποψήφιους. Ποτέ μου δεν θέλησα, μήτε μου ήρθε ποτέ η απίθανη ιδέα να γίνω μέλος της σημερινής ορατής Ακαδημίας. Χαίρουμαι που μου δίνεται τώρα η εφκαιρία ν' αποτείνω την παράκληση αυτή στους φίλους μου.³

Σε σχόλιο του Θεόδωρου Ξύδη σχετικό με «διπλές εκδοχές του Καζαντζάκη για γεγονότα της ζωής του», ο Γιάννης Μαγκλής υπερασπίζεται την ειλικρίνεια του Καζαντζάκη απαντώντας ότι αυτή η αντίφαση μάλλον οφείλεται σε «ξεχασιά» και ότι συμβαίνει σε όλους μας να «παρεμβάλλεται μια φανταστική εικόνα που ξεθωριάζει την πραγματική» κι αυτό δεν συνιστά «κακή πίστη ή “κατασκευή ψεύδους”». ⁴ Ο Σαββίδης στην επιστολή του συμφωνεί κατ' αρχήν με την εκδοχή του Μαγκλή και, παράλληλα, παρατηρεί ότι «αυτού του είδους τα “παιχνίδια” της μνήμης δεν είναι τυχαία, αλλά κατά κανόνα υπακούνε είτε στην ανάγκη να αντικατασταθεί μια δυσάρεστη ανάμνηση με μιαν άλλη (φανταστική είτε όχι) είτε σε μιαν υποσυνείδητην επιθυμία αυτοέξαρσης». Στη συνέχεια παρατηρεί ότι ο Καζαντζάκης, όπως μαρτυρείται στη «Χρονογραφία» του κ. Παντελή Πρεβελάκη, είχε υποβάλλει υποψηφιότητα στην Ακαδημία Αθηνών το 1945 παράλληλα με τον Άγγελο Σικελιανό και είχαν αποτύχει και οι δύο. Τελειώνοντας επισημαίνει ότι «αυτή η τάση του Καζαντζάκη για εξωραϊσμό της αλήθειας —της οποίας άλλα παραδείγματα πιθανόν να υπάρχουν πολλά στα δημόσια όσο και στα ιδιωτικά γραπτά του— υποχρεώνει τον απροκατάληπτο μελετητή να μη δέχεται αβασάνιστα την μαρτυρία του». Στο περιθώριο του σπαράγματος, ο Σκαρίμπας σημειώνει με μπλε μελάνι: «Τελοσπάντων τελοσπάντων τελοσπάντων τι και ποίος ήταν αυτός ο βερμπαλίστας Καζαντζάκης; Εμένα τουλάχιστο μου μένει μυστήριο, η γύρω από την συγγραφική “αυτωραιοπάθειά” του φασαρία».

Είναι προφανές ότι ο Σαββίδης είχε ήδη από το 1971 συλλάβει την ιδέα και ενδεχομένως την ανάγκη μιας σχολιασμένης έκδοσης ενός από τα σημαντικότερα μυθιστορήματα του Σκαρίμπα και της νεοελληνικής λογοτεχνίας, εγχείρημα που υλοποίησε είκοσι χρόνια αργότερα ο αείμνηστος Γιάννης Δουβίτσας από τον εκδοτικό οίκο «Νεφέλη». Δεν γνωρίζουμε την ακριβή απάντηση του Σκαρίμπα προς τον Σαββίδη· ωστόσο μπορούμε να την υποθέσουμε, καθώς η αγάπη «του λαμπρού φιλόλογου» για τον Χαλκιδαίο έπρεπε να περιμένει αρκετά χρόνια πριν διοχετευτεί στα μαθήματά του και στις μελέτες του, κι εφόσον ο Σκαρίμπας είχε ήδη παραχωρήσει *Το Σόλο του Φίγκαρω* στις εκδόσεις «Κάλβος», από όπου κυκλοφόρησε λίγες μέρες αργότερα σε 3.000 αντίτυπα. Εξάλλου, η ανέφελη και σταθερή εκτίμηση του Γ. Π. Σαββίδη για τον Γιάννη Σκαρίμπα έχει μνη-

μειωθεί σε ποικίλες μελέτες και άρθρα του, τουλάχιστον από το 1972 και εξής.⁵

Αντίθετα, και επίσης σταθερά, αλλά από πολύ παλαιότερα, έχουν διατυπωθεί οι επιφυλάξεις του για το ποιητικό έργο και την ιδεολογική «αρματωσιά» του Νίκου Καζαντζάκη.⁶ Επιπλέον, απ' όσο γνωρίζω, η Νεοελληνική Βιβλιοθήκη του «Ερμή» δεν φιλοξένησε ποτέ ούτε ένα έργο του Καζαντζάκη. Είναι προφανές ότι ο Χαλκιδικαίος αντιθέτει τη θετική γνώμη του Σαββίδη για τον ίδιο με την επιφυλακτική του στάση απέναντι στον Καζαντζάκη. Το ενδιαφέρον είναι ότι τις επιφυλάξεις του Σαββίδη για τον καταξιωμένο εντός και εκτός Ελλάδας Κρητικό φαίνεται να συμμερίζεται και ο τόσο διαφορετικός και από τους δύο, ως ιδιοσυγκρασία και πνευματική συγκρότηση, Σκαρίμπας. Η άπωση που εκφράζει το επισχολίο του για την πληθωρική προσωπικότητα του Κρητικού ομοτέχνου του, τον οποίο είχε προ πολλού κατατάξει στο χορεία των «Αθηναϊκών σαλονιών»,⁷ εξηγείται κάλλιστα από την ασυμβατότητα της συγγραφικής ιδιοσυγκρασίας τους: η δηκτικότητα του σχολίου του για την εμβέλεια του έργου του Καζαντζάκη από το γεγονός ότι ο Σκαρίμπας όχι μόνον δεν αναγνωρίστηκε ποτέ, αλλά ούτε καν περιλήφθηκε στην *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* του Κ. Θ. Δημαρά, παρά τις διαμαρτυρίες του.⁸ Όσο για το γεγονός ότι ο Σκαρίμπας αρχειοθετεί την επιστολή του Σαββίδη στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, φαντάζομαι ότι πέρα από την εκτίμησή του για τον Γ. Π. Σαββίδη, του οποίου η άποψη «δικαιώνει» κατά κάποιον τρόπο και τη δική του στάση απέναντι στον Καζαντζάκη, σχετίζεται και με άλλα δύο ζητήματα που κι αυτά, όπως και η συμπεριφορά του Καζαντζάκη, που περιγράφεται στη δημοσιευμένη επιστολή του Σαββίδη, μπορούν να φωτιστούν από την Ψυχολογία: το ένα αφορά «τις διπλές εκδοχές του Καζαντζάκη για τα γεγονότα της ζωής του» (αρκεί να σκεφτεί κανείς τα σχετικά με τον τόπο και χρόνο γέννησής του Σκαρίμπα ή τις αναδυόμενες και αλληλοακυρωνόμενες Διαθήκες του). Το άλλο σχετίζεται με την αντίθεσή του προς κάθε θεσμοποιημένο και άρα συντηρητικό πνευματικό φορέα (όπως η Ακαδημία Αθηνών, το Κρατικό Θέατρο, η Εταιρεία Συγγραφέων κ.ά.) εναντίον των οποίων είχε πολλές φορές τοποθετηθεί (εν μέρει ως φύση αντισυμβατική, εν μέρει επειδή γνώριζε καλά ότι ποτέ δεν θα είχε εκ μέρους τους την ελάχιστη αναγνώριση).

Ανεξάρτητα από τις μαρτυρίες που μας βοηθούν να κρατάμε τη μνήμη των ανθρώπων ζωντανή και φωτίζουν το ενίοτε αβυσσαλέο ψυχολογικό βάθος συμπεριφορών, στάσεων και απόψεων, ο χρόνος φαίνεται πως έχει μια δική του δικαιοσύνη: καταπώς έδειξε το έτος Καζαντζάκη, η αίγλη του ιδιότυπου αυτού διανοητή διατηρείται αμείωτη. Αλλά και όπως φαίνεται από την εκδοτική πλήμμη της σκαριμπικής φιλολογίας, ο δόλιος μετριοπαθής Χαλκιδικαίος θα μπορούσε να επανυλλάξει παραλλαγμένα τα λόγια του μεγάλου Αλεξάνδρινου: «ο Σκαρίμπας ανήκει στις μελλοντικές γενιές».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αρχείο Γ. Σ., Φ 4.1: «Αλληλογραφία 1939-1983».

2. Γ. Π. Σαββίδης, «Τα "παιχνίδια" της μνήμης», *Επιθεώρηση Τέχνης* 79 (1961) 73.

3. Συνέντευξη του Ν. Καζαντζάκη στη Γιολάντα Τερέντσιο, *Ο Ταχυδρόμος*, 2 Μαρτ. 1957, 22.
4. Γιάννης Μαγλιός, *Επιθεώρηση Τέχνης* 77 (1971) 481.
5. Γ. Π. Σαββίδης, «Ο κοινός λόγος», *Πάνω Νερά*, Αθήνα: Ερμής 1973, 66. Βλ. και «Γιώργος Σεφέρης - Γιάννης Σκαρίμπας, Μια άγνωστη σχέση», *Το Βήμα της Κυριακής*, 29.9.1987, 56· «Αναθύμια του Καραγάτση», *Καστανόχωμα*, Αθήνα: Καστανιώτης 1989, 83· «'Ο άνθρωπος ζει όσο μιλούν γι' αυτόν'», ό.π., 207.
6. Γ. Π. Σαββίδης, ««Αξίον Εστί» το ποίημα του Ελύτη», *Πάνω Νερά*, ό.π., 148. Βλ. και «Τάνκα και χάικου ή τα νυχτογιασεμιά», ό.π., 74· «Δυο βήματα από το Σύνταγμα», ό.π., 109· «Ο "άλλος" Αυγέρης», ό.π., σ. 133· «Παλινόρθωση ενός κακορίζικου ρήγα», *Καστανόχωμα*, ό.π., 163· «Ένα "άγνωστο" ποίημα του Νίκου Καζαντζάκη», *Τράπεζα Πνευματική* 1963-199, Αθήνα: Πορεία 1994, 107.
7. Το 1959, με αφορμή τον αποκλεισμό του ίδιου και άλλων συγγραφέων από τον Πυα Ehrenburg στην ανθολόγηση νεοελληνικής λογοτεχνίας για τη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια, ο Σκαρίμπας δημοσιεύει ένα κείμενο («Ανοιχτή επιστολή προς τον κ. Ηλία Έρεμπουργκ», *Ευβοϊκός Λόγος*, 21-22 (Νοέμ.-Δεκέμ. 1959) 65-66 και 75), όπου αντιπαραθέτει τις απομακρυσμένες από τις έγνοιες και τον παλμό του λαού «Παρνασσιακές κορυφές», μέσα στις οποίες εντάσσει και τον Καζαντζάκη, από τους ταπεινούς μαχητές της νεοελληνικής λογοτεχνίας, όπου ανήκει ο ίδιος, και στιγματίζει τον παρεμβατικό μηχανισμό της πρωτεύουσας, ο οποίος ευθύνεται για τη συγκεκριμένη επιλογή του Ehrenburg: «Οι πρώτοι-μας- [Παλαμάς, Σικελιανός, Καζαντζάκης, Τερζάκης, Μυριβήλης, Βενέζης] δεν μας εστάθηκαν χρήσιμοι. Στεφανωμένοι κι απρόσιτοι, άνθρωποι των εκστασιασμών και των τόνων, πρόβηκαν Προφητικοί και μετέωροι, μες απ' τους γλυκασμούς και λγώματα των Αθηνάϊκών σαλονιών... Δεν απομένουν, παρόι οι άλλοι εμείς - εμείς οι ταπεινοί αναρριχητές του "γιδόστρατου" [Βάρναλης, Καρυωτάκης, Κοτζιούλας, Προφύρας, Βουτυράς, Μαλακιάσης, Κρυστάλλης, Κορνάρος]. Πολύ πιο από εκείνους "μικρότεροι"... παλλόμεθα πάντα μες στους διαλογισμούς του λαού, κάτω από της συνειδησής του τους κτύπους...». Αυτά στα 1959, όταν έχει διατυπώσει τη δική του ανανεωτική πρόταση στο χώρο της πεζογραφίας και έχει συνειδητά επιλέξει το ρόλο του Επαρχιώτη και του μαχητικού Περιθωρίου. Ωστόσο, στα 1937, όταν η διαμάχη πρωτεύουσας - επαρχίας δεν είχε ακόμη καθορίσει την αντίληψή του για τη νεοελληνική λογοτεχνία, δήλωνε θαυμαστής, μεταξύ άλλων, και του Καζαντζάκη (Θ. Προδρόμου, «Πορτραίτα συγγραφέων της μεταπολεμικής γενιάς, Γιάννης Σκαρίμπας», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 46 (16.10.1937) 14).
8. Βλ. πρόχειρα *Ευβοϊκός Λόγος* 4-5 (Ιούν.-Ιουλ. 1958) 47.

Κατερίνα Κωστίου

«...Μύρο το κύμα που τον ετύλιξε...»

Ο παρενθετικός λόγος στον Σκαρίμπα και τον Καρκαβίτσα

Ήδη ο Ηλίας Παπαδημητρακόπουλος, στο Α' Πανελλήνιο Συνέδριο για τον Γιάννη Σκαρίμπα (12 Νοε. 2005), μιλά για τους «κοινούς τόπους στον Σκαρίμπα και τον Καρκαβίτσα»: Μία βασική παρατήρηση (που συζητήθηκε, εξ άλλου, στα «πηγαδάκια» του συνεδρίου) είναι η σχέση του Ζητιάνου του Καρκαβίτσα με το *Θείο* τραγί του Σκαρίμπα. Και, πραγματικά, είναι δύσκολο να μην συνδέσει κανείς τους δύο περιπλανώμενους ήρωες των δύο μυθιστορημάτων -την ιστορία των οποίων οι δύο δημιουργοί μάς αφήνουν να παρακολουθήσουμε μόνο κατά την διάρκεια της επίσκεψής τους σ' ένα χωριό· και οι δύο υπακούουν σε προσωπικούς (και όχι κοινωνικούς/ ηθικούς) κώδικες -και δεν θα 'ταν παράταιρο να υπο-

στηρίζουμε ότι ο Σκαριμπικός αντι-ήρωας είναι εξέλιξη του ήρωα του Καρκαβίτσα...

Η σχέση όμως Σκαρίμπα - Καρκαβίτσα είναι, κυρίως, σχέση γλωσσικής μορφής: Αυτό που ο Σ. λαμβάνει από τον Κ. είναι ο καλά ισορροπημένος μακροπερίοδος λόγος –τον οποίο ο ίδιος, στην συνέχεια, περιδινίζει με τον δικό του τρόπο. Αξίζει τον κόπο να σταθούμε λίγο σε ένα επιμέρους συστατικό του λόγου αυτού: Τον παρενθετικό λόγο.

Ο Κ., από το πασίγνωστο (ακόμη κι' απ' τις σχολικές γραμματικές) εκείνο: «...Ο πατέρας μου –μύρο το κύμα που τον ετύλιξε– δεν ήθελε να με κάνει ναυτικό» (από τα *Λόγια της πλώρης*), περνά σε πολυπλοκότερους παρενθετικούς σχηματισμούς. Βλ., π.χ., στο διήγημα «Η πατρίδα», από τις *Παλιές αγάπες*: «...Και από τον τόσο λαό, που περνοδιάβαινε έξω από τον λιθοστρωμένο δρόμο της Σπηλιάς; τους Εβραίους, που ξυπόλητοι κουβαλούσανε τ' ασκιά από το Τελωνείο· του ψωμά και του μανάβη και του κουρέα, που έκραζαν με ξεφωνητά τους πελάτες· του σαράφη, που προστά στο τραπεζάκι του έπαιζε τα τάλληρα, βασανίζοντας με τον ήχο και τη λαμπρότη τους τον αντικρινό μπαλωματή, κανείς δεν πρόσεξε, ούτε ήταν ικανός να αισθανθή τη λαχτάρα, που είχαν στο αγκάλιασμά τους οι δύο φίλοι.» ή, πάλι στο διήγημα «Η Σμυρνιά», από την ίδια συλλογή: « Κάτω περικλεισμένος ο κόρφος με το λιμάνι γεμάτο από κάθε λογής πλεούμενο, από καπνοδόχους και καπνούς, από σκιοινιά και κατάρτια, μόλις έδειχνε το καθρέφτισμα τ' ουρανού [...] Κι' απάνω της <της ακρογιαλιάς>, όπως παρθένα χώρα στέλνει με τα ποτάμια της στη θάλασσα του ανθρώπου τη γνώση τ' αφάνταστα πλούτη της, έχυνε κ' η Σμύρνη απ' τα στενοσόκακα τις μύριες ομορφίες που ανατρέφει στα σπλάχνα της».

Είναι στις περιπτώσεις αυτές η σύνταξη και η μαστοριά της –ο παρενθετικός λόγος– που συγκινούν τον Σκαρίμπα· και τον κάνουν να στραφεί στις εικόνες: Η περιγραφή της Χαλκίδας στο *Βατερλώ δυο Γελοίων*, την οποία αντικρίζει το νιόπαντρο ζεύγος «με πάμφωτο του νου τους το κρύσταλλο» –ως «ορθό λελέκι, λες και την είχε ο Εύριπος με κιμωλία ζωγραφίσει»– χρωστά την λάμψη και την φρεσκάδα της στην περιγραφή της Σμύρνης του Καρκαβίτσα.

Όπως ακριβώς η μαγνητισμένη ατμόσφαιρα της καταγίδας στα διηγήματα του Κ. «Τα Τελώνια» και «Η Γοργόνα» από *Τα λόγια της πλώρης* («Και παραπάνω τόξο απλώθηκε λευκοκίτρινο [...] Και το τόξο, κινητό σαν ανεμόδαρτο παραπέτασμα, κουνούσε τα κρόσσια εμπρός, άπλωνε τις αραχνοϋφαντες δαντέλες του και πρόβαινε, όπως η πλημμύρα προβαίνει και σκεπάζει με αφρούς και γλώσσες την αμμουδιά») «δανείζουν» την εσωτερική τους δομή στην περιγραφή ενός παρόμοιου φαινομένου του Ινδικού Ωκεανού, όπως περιγράφεται στην *Μαθητευομένη των ταχουινιών*: «έξω [...] το μέγα χάος κρέμονταν. Τόσο κάτι παλλόμενες ράβδωσες, το διασταύρωναν - γκρίζο» (Νεφέλη, σ. 88).

Ο λόγος, όμως, που συνέταξα αυτό το μικρό σημείωμα είναι η υπόδειξη της, κατά την γνώμη μου, πηγής της Σκαριμπικής μεταφοράς «Πουλάκι περιπαθητικό μένα η ψυχούλα μου πέταξε σαν σ' άχρη κλώνου

στους χρόνους» (στην πιο «κλασική» του εκδοχή, από τις *Τρεις άδειες καρτέλες*, Νεφέλη, σ.30): Βρίσκεται στο διήγημα του Καρκαβίτσα «Η Καπετάνισσα» από τα *Λόγια της πλώρης* – και, βέβαια, η επιρροή της στον Σκαριμπικό λόγο μπορεί να είναι ασύγγνωστη. Οπωσδήποτε κι εδώ έχουμε να κάνουμε με μακροπερίοδο παρενθετικό λόγο, όπως στις προτιμήσεις του Σ.: «Πουλάκι, θαρρείς, αγαπησιάρικο και ομορφόπλουμο, πέταξε από τα δέντρα της Παράδεισος στην κούρνια μας και με το φτερούγισμα, με τον κελαιδισμό του, άπλωσε βάλσαμο στις τυραννισμένες ψυχές, ανάδωσε τη χαρά, πλανεύτρα την ελπίδα, τον πόνο και τον μόχθο άβλαβα και ποθητά».

Αυτή η εικόνα, μία εικόνα «απαγορευμένου καρπού» (η εικόνα της Καπετάνισσας στα μάτια των ναυτών που συνοδεύει), χρησιμοποιείται επίσης από τον Σκαρίμπα στην διατύπωση του ονειρικού και του άπιαστου.

Σωτήρης Γ. Ραπτόπουλος

Η σεμνοτυφία του Σκαρίμπα

Η έκδοση των *Πρακτικών* του Συνεδρίου για τον Σκαρίμπα στη Χαλκίδα μού θύμισε την ακόλουθη φιλολογική μου σημείωση που προοριζόταν για το αδελφό των *Μικροφιλολογικών* περιοδικό της Χαλκίδας «*Νεφούρια*» και είχε παραπέσει. Την καταθέτω σαν μικρή συμβολή στις μικροφιλολογικές έρευνες.

Στο υπ' αριθ. 13 πραγματικά «έκτακτο» τεύχος του περιοδικού – «Αφιέρωμα στον Γιάννη Σκαρίμπα» – δημοσιεύεται απόσπασμα από την «ανέχδοτη διατριβή *Η ποιητική της ανατροπής. Σάτιρα, Ειρωνεία, Χιούμορ στο αφηγηματικό έργο του Γιάννη Σκαρίμπα*», με τον τίτλο (το απόσπασμα) «Από την παρωδία στην αυτοπαρωδία», όπου, στα πλαίσια της διακειμενικότητας στην πεζογραφία του Γιάννη Σκαρίμπα, παρατίθενται ως παράδειγμα (χρήσεως αποσπασμάτων δημοτικών και λαϊκών τραγουδιών, με στόχο τη δημιουργία κωμικών υπαινιγμών κτλ.) οι στίχοι από το διήγημα «*Σκλάβος στη Χαλκίδα*»:

*Θάλασσα, πικροθάλασσα
που σε γ... τα ψάρια*

στους οποίους υποσημειώνεται με τον παραλειφθέντα (εξ αβλεψίας του τυπογράφου, προφανώς) δείκτη 2 (ο οποίος πρέπει να τεθεί μετά την υποσημείωση για τον Gerard Genette και τη διατριβή του κ. Σταμπουλού Πηγές της πεζογραφίας του Γιάννη Σκαρίμπα κτλ.) η πληροφορία: «Από την πρώτη έκδοση γνωρίζουμε ότι η κανονική εκδοχή του τραγουδιού είναι:

*Θάλασσα, πικροθάλασσα
που σε γλεντούν τα ψάρια.*

Όσοι (άρρηνες) μελετητές υπηρέτησαν τη στρατιωτική τους θητεία στο στρατό ξηράς ως απλοί οπλίτες και όχι στο Β.Ν. ως σημαιοφόροι, όπως ο διευθυντής του περιοδικού (βαθμός που ως γνωστόν ουδεμίαν σχέσηιν έχει προς τον ομώνυμον του Ρ.Μ. Ρίλκε) γνωρίζουν ότι η αυθεντική εκδοχή των στίχων είναι:

*Μωρή πουτάνα θάλασσα
που σε γαμούν τα ψάρια*

από την οποία, στη διακειμενική της χρήση ο αείμνηστος Γιάννης Σκαρίμπας, ως πρωτόβγαλτος ή και ως σεμνότυφος, αντικατέστησε την πουτάνα θάλασσα με το πικροθάλασσα και το σε γαμούν με το σε γλεντούν τα ψάρια. Αλλά μετά από δεύτερη (και γι' αυτό σοφώτερη) σκέψη προτίμησε να ακολουθήσει την μέση οδό: Άφησε μεν την πικροθάλασσα (γνωστή πουτάνα έτσι κι αλλιώς), αλλά εσήμανε με γ... την ορθή ανάγνωση γαμούν και όχι γλεντούν, επειδή τι άλλο καλύτερο γλέντι θα μπρούσαν να κάνουν μαζί της.

Χριστόφορος Μηλιώνης

Τα ανυπόγραφα αντίτυπα της Στέρνας

Όπως είναι γνωστό, *Η στέρνα* του Γ. Σεφέρη τυπώθηκε το 1932 σε μόλις 50 αντίτυπα και χωρίς το όνομα του ποιητή στο εξώφυλλο, αλλά με την υπογραφή του κάτω από τον κολοφώνα. Παρά το γεγονός ότι γράφτηκαν πολλές κριτικές σε εφημερίδες και περιοδικά για τη *Στροφή* του 1931, κάποτε με αντιφατικά και αλλοπρόσαλλα σχόλια, ο Σεφέρης είχε ήδη αποφασίσει, απογοητευμένος από τις αστοχίες της κριτικής, να θέσει σε περιορισμένη κυκλοφορία τη *Στέρνα*, ποίημα που τον απασχόλησε για αρκετόν καιρό, όπως προκύπτει και από τις *Μέρες Β'*. Από τον Αύγουστο του 1931 βρίσκεται στο Λονδίνο και, μετά από μερικούς μήνες, στέλνει το ποίημα έτοιμο σε διάφορους φίλους του (τον Γιώργο Θεοτοκά, τον Γ.Κ. Κατσίμπαλη, τον Γιώργο Αποστολίδη), περιμένοντας αντιδράσεις τους. Όταν πήρε την απόφαση να το τυπώσει, ανέθεσε στον Κατσίμπαλη την ευθύνη της τυπογραφικής επιμέλειας. Οι γραπτές συνεννοήσεις τους μεταξύ Λονδίνου και Αθήνας απασχολούν πολλές από τις επιστολές που ανταλλάσσουν την εποχή εκείνη. Η πλακέτα των 16 σελίδων τυπώθηκε τελικώς το φθινόπωρο του 1932 και στον κολοφώνα της αναφέρεται: «Το ποίημα τούτο βγήκε από το τυπογραφείο της "Εστίας" στις 20 Οκτωβρίου 1932, σε πενήντα αντίτυπα "εκτός εμπορίου" αριθμημένα με το χέρι (Α' - Ν') και υπογραμμένα από τον ποιητή».

Όταν το 1979 εκδόθηκε η *Εργογραφία Σεφέρη* σημείωνα, μεταξύ άλλων, στο οικείο λήμμα για το ποίημα: «Το αντίτυπο που διαθέτει η Εθνική Βιβλιοθήκη είναι, παρά την ένδειξη του κολοφώνα, χωρίς αρίθμηση και

χωρίς υπογραφή του ποιητή». Σήμερα, με την πληθώρα των ημερολογιακών και αλληλογραφικών τεκμηρίων του Σεφέρη που διαθέτουμε, πολλά πράγματα διαφωτίζονται, αποκαθίστανται και συμπληρώνονται. Από τις επιστολές Κατσιμπαλη - Σεφέρη του 1932 προκύπτει ότι στο τυπογραφείο της «Εστίας» ζήτησαν να τυπωθούν και ορισμένα αντίτυπα για το αρχείο τους, πέραν των 50 που ήθελε ο Σεφέρης. «Μεγάλες ευθύνες, φίλε μου, τα τυπώματα βιβλίων, με τα απρόοπτα που παρουσιάζουν», γράφει στις 21.10.1932 ο Κατσιμπαλης. Και συνεχίζει: «Έτσι και με το ζήτημα των παραπανιστών αντιτύπων που απαιτούσε ο Καργαδούρης, που μ' έφερε σε μεγάλο δίλημμα. Αλλά δεν υπήρχε, νομίζω, άλλη λύση. Εξόν αν θα ήθελες να χαραμίσεις 5-6 από τα 50 για τις βιβλιοθήκες κ.λπ. Οπωσδήποτε, εδήλωσα του Καργαδούρη πως αυτά τα παραπανιστά που τύπωσε σε διαφορετικό χαρτί θα θεωρούνται κλειψίτυπα και τον έβαλα σε άλλες έγνοιες και διλήμματα και με παρακάλεσε να σου ανακοινώσω το πράγμα και να μου γράψεις σχετικά για να ξέρει τι θα κάνει. Θέλεις να γράψει επάνω ο ίδιος πως είναι για τις βιβλιοθήκες; Θέλεις να σου τα στείλει να τα υπογράψεις εσύ; Γράψε μου το ταχύτερο, ό,τι αποφασίσεις. Σκέπτομαι, άξαφνα, πως θα μπορούσες να τα υπογράψεις σημειώνοντας στη θέση του αριθμού: "Εκτός αριθμώσεως - Για τις Βιβλιοθήκες". Τι λες;».

Στις 28.10.1932 ο Σεφέρης απαντά: «Όσο για τις βιβλιοθήκες νομίζω ότι δεν υπάρχει καμιά υποχρέωση να σταλεί και η Στέρνα. Δεν πρόκειται για βιβλίο ούτε για έντυπο που θα πουληθεί: είναι μια ολωσδιόλου ιδιωτική υπόθεση. Αν τύπωνα σε ένα τυπογραφικό 16 εικόνες του πισινού μου, δε θα ήμουν υποχρεωμένος να τον μοιράσω στις βιβλιοθήκες, όπως όταν τυπώνω τα επισκεπτήριά μου, το ίδιο. Οπωσδήποτε, αν ο τυπογράφος έχει την αντίθετη γνώμη, ας γράψει μόνος του πίσω ό,τι θέλει και ας τα στείλει. Φυσικά θα του τα πληρώσω».

Προφανώς ο Καργαδούρης έστειλε ορισμένα από τα «παραπανιστά» αντίτυπα στις βιβλιοθήκες, χωρίς σχετική σημείωση κάτω από τον κολοφώνα και, βεβαίως, χωρίς να έχουν υπογραφεί τα αντίτυπα αυτά από τον Σεφέρη.

Δημήτρης Δασκαλόπουλος

80

Η αναφορά στον Ντοστογιέφσκι στο ποίημα του Σεφέρη «Piazza San Nicolò» (*)

Στο ερμητικό ποίημα του Σεφέρη «Piazza San Nicolò» υπάρχει μια αινιγματική αναφορά στον Ντοστογιέφσκι (στ. 16-17):

... και το βλέπουμε
σαν έρχεται τ' απόγεμα στην αυλή
η θεία Ντάρια Ντιμιετρόβνα το γένος Τροφίμοβιτς.

Στο Αρχείο Σεφέρη στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, ο φάκελος *Ημερολόγιο Καταστώματος, Α'* (Φάκ. 2, υποφάκ. 4) περιέχει μαζί με άλλα 14 (από τα 17) ποιήματα της συλλογής και ένα χειρόγραφο του «Piazza San Nicolò», καθαρογραμμένο με μολύβι (No. 3940). Το ποίημα καταλαμβάνει και τις δύο όψεις μιας λευκής κόλλας χωρίς διαγραμμίσεις, από αυτές που χρησιμοποιούσε τότε ο Σεφέρης, με δύο μόνο κάθετες γαλάζιες γραμμές που ορίζουν τα περιθώρια (χαρτί πολυτελείας, 26,6x21,6 εκ.).

Σ' αυτό το χειρόγραφο μπορούμε να διαβάσουμε δύο εκδοχές του ποιήματος προγενέστερες της οριστικής που δημοσιεύτηκε. Μπορούμε να θεωρήσουμε ως πρώτη (P₁) αυτήν που γράφτηκε αρχικά στο χειρόγραφο. Στο αρχικό κείμενο (P₁) ο Σεφέρης έχει διαγράψει με μολύβι ορισμένες λέξεις και φράσεις που έχει αντικαταστήσει με άλλες, φροντίζοντας ωστόσο οι διαγραμμένες να είναι ευανάγνωστες. Σε μία περίπτωση (στ. 23) έχει προσθέσει δύο λέξεις. Την αλλαγμένη εκδοχή μπορούμε να θεωρήσουμε ως δεύτερη (P₂). Συγκρίνοντας το κείμενο της νέας εκδοχής (P₂) με την οριστική μορφή (P₃) της εκδοχής που γνωρίζουμε σήμερα, διαπιστώνουμε ότι η οριστική μορφή έχει και άλλες αλλαγές.¹

Στις δύο πρώτες εκδοχές (P₁, P₂) του χειρογράφου, η «θεία Ντάρια» παρουσιάζεται να έχει διαφορετική οικογενειακή καταγωγή από εκείνη της οριστικής εκδοχής P₃:

... και το βλέπουμε
σαν έρχεται τ' απόγεμα στην αυλή
η θεία Δάρια Νικολαΐβνα το γένος Κυρίλλοβιτς.

Στην τελευταία οριστική γραφή P₃ ο Σεφέρης διατήρησε το όνομα της «θείας» (αλλά με τη ρωσική προφορά, Ντάρια) και άλλαξε το πατρώνυμο και το πατρικό επώνυμο: Δάρια Νικολαΐβνα το γένος Κυρίλλοβιτς > Ντάρια Ντιμιετρόβνα το γένος Τροφίμοβιτς. Από ποιούς χαρακτήρες του Ντοστογιέφσκι² ο Σεφέρης δανείστηκε το όνομα, τα πατρώνυμα και τα πατρικά επώνυμα στις εκδοχές P₁/P₂ και P₃:

P ₁ / P ₂	ΕΡΓΟ / ΧΑΡΑΚΤΗΡΕΣ ΝΤΟΣΤΟΓΕΦΣΚΙ
- Δάρια	Δαιμονισμένοι / Ντάρια Παύλοβνα
- Νικολαΐβνα	Δαιμονισμένοι / Λιζαβέτα Νικολάεβνα, ή / Νικολάι Σταυρόγκιν
- Κυρίλλοβιτς	Δαιμονισμένοι / Αλεξέι Κυρίλλοβ
P ₃	ΕΡΓΟ / ΧΑΡΑΚΤΗΡΕΣ ΝΤΟΣΤΟΓΕΦΣΚΙ
- Ντάρια	Δαιμονισμένοι / Ντάρια Παύλοβνα
- Ντιμιετρόβνα	(?)
- Τροφίμοβιτς	Δαιμονισμένοι / Στεπάν Τροφίμοβιτς Βερχοβένσκι

Εδώ είναι χρήσιμο να θυμηθούμε ότι την εποχή που έγραφε το ποίημα «Piazza San Nicolò», ο Σεφέρης είχε μια σύντομη σχέση με μια γυναίκα (Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1937), ύστερα από το χωρισμό του με τη Μαρώ που τότε φαινόταν οριστικός.³ Η γυναίκα αυτή, γνωστή με το κωδικό

όνομα «Κλέλια»,⁴ ήταν γόνος της πιο μεγάλης και ιστορικής οικογένειας του Βόλου. Και οι δύο οικογένειες προσδοκούσαν η σχέση αυτή να καταλήξει σε γάμο. Η Κλέλια ήταν μια νέα και ελκυστική κοπέλα, καλλιεργημένη και ευαίσθητη. Ωστόσο, σύμφωνα με τις περιγραφές του Σεφέρη στις ανέκδοτες επιστολές του προς την αδελφή του,⁵ ήταν «ένας τύπος παράξενος, βασιανισμένος και εξαιρετικά κλειστός – ένας πληγωμένος άνθρωπος χωρίς ξεσπάσματα. Ήταν μόνη, απελπισμένη, γεμάτη εσωτερικά αγκάθια, αντιδράσεις, πάθη. Κάποτε έδινε το αίσθημα πως είναι τυλιγμένη σ' ένα χοντρό δίχτυ». Η δυσκολία στην επικοινωνία μαζί της είχε πολύ προβληματίσει και μερικές φορές απογοητεύσει τον ποιητή τότε στο Πήλιο και αργότερα στην Κορυτσά.

Εκείνον τον Αύγουστο του '37, ο Σεφέρης από το θέρετρο του Σανατορίου Πηλίου, όπου διέμενε και όπου άρχισε να γράφει το ποίημα «Piazza San Nicolò», κατέβηκε στο Βόλο και επισκέφτηκε το σπίτι της Κλέλιας στην πλατεία του Αγίου Νικολάου. Εκεί, όπως ο ίδιος γράφει στην αδελφή του,⁶ «βρέθηκε μπερδεμένος» σε μια οικογενειακή κουβέντα των γονιών της Κλέλιας για ιδιωτικά και οικονομικά πράγματα που τον ενόχλησε πάρα πολύ. «Foyers clos je vous hais! (= Κλειστά σπίτια σας μισώ) γράφει ο ποιητής στην αδελφή του παραθέτοντας μια φράση του André Gide. Μνημονεύουμε εδώ ολόκληρο το χωρίο από το έργο *Les Nourritures terrestres*, επειδή πιστεύουμε πως αυτό φωτίζει πληρέστερα την ατμόσφαιρα στο περιβάλλον της Κλέλιας αυτή τη στιγμή, καθώς και τα συναισθήματα του Σεφέρη:

*Familles, je vous hais!
Foyers clos; portes refermées,⁷
possessions jalouses du bonheur.⁸*

Αυτή η ενοχλητική ατμόσφαιρα του πατρικού σπιτιού της Κλέλιας, ο προβληματικός και ασταθής χαρακτήρας της, οι κακές σχέσεις της με τους γονείς της⁹ καθώς και η συμπεριφορά τους απέναντί της,¹⁰ είναι πολύ πιθανό να έφεραν στο νου του ποιητή τους συγκεκριμένους ήρωες και τη ζοφερή ατμόσφαιρα των *Δαιμονισμένων* του Ντοστογιέφσκι. Ίσως, λόγω και του δικού του ψυχικού αδιεξόδου που βίωνε εκείνη την εποχή, να έβλεπε ακόμη και τον ίδιο τον εαυτό του εγκλωβισμένο μέσα σ' αυτό «το χοντρό δίχτυ»,¹¹ μέσα σ' αυτήν την ασφυκτική ατμόσφαιρα. Ας θυμηθούμε την ημερολογιακή εγγραφή του εκείνων των ημερών: «Κατέβηκα από το Πήλιο. [...]. Χαμένος, πάλι ο τυφλός Οιδίποδας. Δεν ξέρω τίποτε, ό,τι κι αν κάνω» (*Μέρες, Γ', 11* Αυγούστου [1937], Βόλος, σελ. 72).

Τώρα στο μυθιστόρημα του Ντοστογιέφσκι, η *Ντάρια* είναι μια νέα, ευαίσθητη και καλλιεργημένη κοπέλα, κρυφή ερωμένη του Νικολάι Σταυρόγκιν, ενός από τα κύρια πρόσωπα του έργου. Ήταν καλά προικισμένη και παντρολογημένη σ' έναν παράταιρο και συμβατικό γάμο από την πλούσια προστάτιδά της, τη μητέρα του Νικολάι. Ο γάμος αυτός δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Ακόμη το όνομα Ντάρια (*Darya*¹² στα Ρωσικά) σημαίνει τη γυναίκα που κατέχει πολλά, την πλούσια.

Στις εκδοχές P1/P2, το πατρώνυμο *Νικολαΐεβνα* μπορεί να αναφέρεται

είτε στην ηρωίδα Λιζαβέτα Νικολάεβνα, είτε στον Νικολάι Σταυρόγκιν. Η Λιζαβέτα είναι μια νέα και πλούσια κοπέλα, πολύ όμορφη («η καλλονή», «το φως»), καλλιεργημένη και χειραφετημένη, αλλά αλαζονική και ακατάδεχτη για μια περίοδο, ήταν κρυφή ερωμένη κι αυτή του Νικολάι. Ο Νικολάι, ωραίος και γοητευτικός με πολλές ερωτικές σχέσεις, είναι συναισθηματικά ανώριμος, ανεύθυνος, και φίλερις. Γεμάτος αντιθέσεις, βρίσκεται σε διαρκή ιδεολογική και ψυχολογική σύγκρουση μέσα του. Έχει έντονες ψυχολογικές μεταπτώσεις και πολύ μικρή αυτοεκτίμηση – ένας απελπισμένος και παραλογοποιημένος νέος με τραγική μοίρα και κατάληξη. Από την άλλη, το πατρικό επώνυμο *Κυρίλλοβιτς* της «θείας Ντάριας», πιστεύουμε πως αναφέρεται στον φίλο του Νικολάι, Αλεξέι Κυρίλλοβ. Ο ασταθής αυτός ήρωας είναι ένας διανοούμενος σε απόγνωση, ένας άνθρωπος με ταραγμένο νου που τελικά οδηγήθηκε στην αυτοκαταστροφή.

Στην οριστική εκδοχή P3, το επώνυμο *Τροφίμοβιτς* πιστεύουμε πως προέρχεται από το όνομα του γέρου καθηγητή Στεπάν Τροφίμοβιτς, παιδαγωγού της Λιζαβέτας και του Νικολάι, πιστού φίλου και προστατευόμενου της μητέρας του Νικολάι: η αυταρχική και πεισματάρικη αυτή γυναίκα είχε παντρολογήσει το γέρο καθηγητή με την Ντάρια. Το αλλαγμένο πατρώνυμο *Ντιμιετρόβνα* (στην οριστική εκδοχή P3) παραμένει σκοτεινό.

Ας σημειωθεί εδώ ότι όλοι οι ήρωες των *Δαιμονισμένων* που εξετάσαμε παραπάνω και από τους οποίους ο Σεφέρης δανείστηκε τα ονόματα – πλην της Ντάριας – είχαν τραγικό τέλος. Φαίνεται πως η απελπισία και ο θάνατος είναι υφασμένα μέσα στη φυσιογνωμία της «θείας Ντάριας».

Γιατί ο ποιητής άλλαξε την οικογενειακή καταγωγή της «θείας Ντάριας»; Πρώτα, η αλλαγή μάς πείθει πως «η θεία Ντάρια» είναι ένα κατασκευασμένο σύνθετο πρόσωπο (προσωπείο) και όχι, όπως ίσως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, ένα πιθανό παρωνύμιο, από τον ποιητή ή και την Κλέλια, για κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο του σπιτιού στο Βόλο. Συμπεραίνουμε πως τα στοιχεία της οικογενειακής καταγωγής της Ντάριας στην οριστική εκδοχή P3 του ποιήματος θα ταίριαζαν περισσότερο στο επινοημένο προσωπείο παρά στα αρχικά στοιχεία των εκδοχών P1 και P2. Έχουμε την εντύπωση ότι το τραγικό τέλος των ηρώων στους οποίους αναφέρεται η οικογενειακή καταγωγή της «θείας Ντάριας» στις πρώτες εκδοχές προσέδιδε συνειρμικά στη φυσιογνωμία της μια υπερβολικά τραγική διάσταση. Θέλοντας να μετριάσει ο ποιητής αυτήν την ένταση χρησιμοποίησε ένα ουδέτερο πατρώνυμο (*Ντιμιετρόβνα*¹³) και ένα οικογενειακό επώνυμο (*Τροφίμοβιτς*) από έναν ήρωα των *Δαιμονισμένων* που το τέλος του δεν ήταν βίαιο. Εξάλλου, η ηλικία του Στεπάν Τροφίμοβιτς και η κακή σχέση του με το γιο του προσιδιάζουν περισσότερο στην εικόνα του καταπιεστικού γέρου πατέρα της Κλέλιας και στην κακή σχέση τους. Γι' αυτούς τους λόγους πιστεύουμε πως ο Σεφέρης έκανε την αλλαγή.

Μετά από την παραπάνω διερεύνηση, μας φαίνεται δελεαστικό να φανταστούμε ότι η Ντάρια είναι η Κλέλια. Το σύνθετο προσωπείο που εξετάσαμε θα ταίριαζε στην Κλέλια, εάν ωστόσο δεν υπήρχε εκείνος ο προσδιορισμός της «θείας» – που υπονοεί ηλικία μεγαλύτερη της Κλέλιας που τότε ήταν είκοσι οκτώ χρονών.

Μπορεί ο ποιητής να φαντάζεται την Κλέλια των είκοσι οκτώ χρόνων ήδη γερασμένη παρά την ηλικία της, ή μετά από πολλά χρόνια; Μπορεί να τη φαντάζεται να βγαίνει στην αυλή του σπιτιού της κάθε μέρα σαν έρχεται το δειλινό, με την ίδια πάντα στερεότυπη μονοτονία,¹⁴ τυλιγμένη στη μοναξιά της, και να βλέπει απέναντι στην πλατεία του Αγίου Νικολάου το καμπαναριό που μοναχικό κι αυτό μετρά το χρόνο «μονολογώντας»;¹⁵

Στο πικρό τέλος του ποιήματος, ο στίχος από τις πρώτες εκδοχές P₁/P₂,

κι εσύ πηγαινοέρχεται μέσα στο σπίτι που σκοτεινιάζει

μας δείχνει μια γυναίκα, καθώς περνούν τα χρόνια, να τριγυρνά μέσα στην καταθλιπτική ατμόσφαιρα του κλειστού σπιτιού της και του κλειστού εαυτού της, χωρίς να μπορεί να βρει «τη γαλήνη»¹⁶ και τη χαρά της ζωής – «τη δροσιά του βουνού». Να είναι η «θεία Ντάρια» το τραγικό πρόσωπο της Κλέλιας ύστερα από χρόνια, στη δύση της ζωής;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

(*) Θερμά ευχαριστώ την κυρία Δέσποινα Μυλωνά για την άδεια να συμβουλευτώ τις ανέκδοτες επιστολές του Σεφέρη στο αρχείο Κ. & Ι. Τσάτσου και να χρησιμοποιήσω μικρά παραθέματα απ' αυτές· καθώς και την κυρία Άννα Λόντου-Μαρμαρινού και τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη για την άδεια να χρησιμοποιήσω πληροφορίες από το Αρχείο Σεφέρη. Οι παραλλαγές στις τρεις εκδοχές του ποιήματος είναι:

Στ. 3, P₃/P₂ «για χρόνια πλάγιαζα νωρίς» ψιθυρίζει «κοίταξα την εικόνα...

P₁ σαν είμουν παιδί κοιμόμουν νωρίς ψιθυρίζει. Κοίταξα την εικόνα...

Στ. 3-7, P₃ οι στίχοι μέσα σε εισαγωγικά εκτός από το ψιθυρίζει

P₂/P₁ οι στίχοι χωρίς καθόλου εισαγωγικά

Στ. 13, P₃/P₂ δέσαμε την καρδιά μας

P₁ σφίξαμε την καρδιά μας

Στ. 15, P₃/P₂ που μετρά τις ώρες μονολογώντας

P₁ που μετρά τις ώρες με οικονομία

Στ. 17, P₃ η θεία Ντάρια Ντιμετρόβνα το γένος Τροφιμόβιτς

P₂/P₁ η θεία Δάρια Νικολαΐβνα το γένος Κυρίλλοβιτς

Στ. 21, P₃ ...ψηλότερα από το καμπαναριό

P₂/P₁...ψηλότερα από το καμπαναριό, ψηλότερα από τις ώρες του καμπαναριού

Στ. 22, P₃ κι από το χέρι του Άι Νικόλα

P₂/P₁ και από το χέρι του Άη Νικόλα

Στ. 23, P₃/P₂ δεν είναι πολύ

P₁ δεν είναι πολύ μεγάλο πράγμα

Στ. 26, P₃ όχι λέξεις πολλές

P₂/P₁ όχι πολλές λέξεις

Στ. 26, P₃/P₂ και τούτο φτάνει

P₁ μια και τούτο φτάνει

Στ. 27, P₃ και δεν φοβούνται μη σταματήσουν

P₂/P₁ και δεν φοβούνται να σταματήσουν

Στ. 30, P₃ με φυσιογνωμίες που βάρυναν

P₂/P₁ με πρόσωπα που γέρασαν

Στ. 32, P₃/P₂ Δεν είναι μεγάλο πράγμα ν' ανεβείς μα είναι πολύ δύσκολο ν' αλλάξεις

P₁ Δεν είναι δύσκολο πράγμα ν' ανεβείς μα είναι δύσκολο ν' αλλάξεις

Στ. 33, P₃ σαν είναι το σπίτι μέσα στην πέτρινη εκκλησιά κι η καρδιά σου μέσα στο σπίτι που σκοτεινιάζει

- P₂/P₁ σαν είναι το σπίτι σου μέσα στην πέτρινη εκκλησιά κι εσύ
πηγαίνοιέρχεται μέσα στο σπίτι που σκοτεινιάζει
- Στ. 34, P₃ κι όλες οι πόρτες κλειδωμένες
P₂/P₁ κι όλες οι πόρτες είναι κλειδωμένες
1. Ο Σεφέρης συνήθως μνημονεύει στην αλληλογραφία του, στα ημερολόγια και στα δοκίμια του τους ζωγράφους, τους συνθέτες και συγγραφείς που τον ενδιαφέρουν και αναφέρει τα έργα τους ή παραθέματα από αυτά και μερικές φορές τα σχολιάζει. Όσο γνωρίζουμε, αυτό δεν συμβαίνει με τον Ντοστογιέφσκι, έξω από τούτο το ποίημα. Στον *Κατάλογο της Βιβλιοθήκης Γ & Μ Σεφέρη* υπάρχουν πολλά βιβλία του Ντ. στα Ελληνικά/ Γαλλικά/ Αγγλικά, αλλά σε εκδόσεις μεταγενέστερες του 1937. Απλώς το σημειώνουμε. (Ν.Χ. Γιανναδάκης, *Κατάλογος, Δήμος Ηρακλείου – Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειον Κρήτης* 1989, σελ. 276, 383, 384).
 2. Ο Σεφέρης γράφει στην αδελφή του: «Η υπόθεση Μ. [Μαρώ] έπαψε απολύτως να μ' ενδιαφέρει» (ανέκδοτη επιστολή 2.8.37, δεξ σημ. 5 παρακάτω).
 3. Φύλη (Γαρουφαλιά) Καρτάλη (1909-1987), εξαδέλφη του πολιτικού Γιώργου Καρτάλη· δεξ Γ. Δ. Παναγιώτου, «Πραγματολογικές και ερμηνευτικές παρατηρήσεις στο "Piazza San Nicolò" του Σεφέρη», *Μικροφιλολογικά* 18, (2005) σελ. 38-44· «Λίγα ακόμη για το "Piazza San Nicolò" του Σεφέρη», *Μικροφιλολογικά* 20, (2006) 42-47.
 4. Δέκα ανέκδοτες επιστολές του Σεφέρη στην αδελφή του που καλύπτουν την περίοδο 2.8.37-30.9.37, Πήλιο-Κορυτσά και βρίσκονται στο αρχείο Κ. & Ι. Τσάτσου, φάκελος 7 (Κυδαθηναίων 9).
 5. Ανέκδοτη επιστολή Σεφέρη στην αδελφή του από το θέρετρο του Σανατορίου Πηλίου, 10.8.37, σημ. 5 παραπάνω.
 6. Διακρίνουμε μια συγγένεια ανάμεσα στον τελευταίο στίχο του «Piazza San Nicolò»: «κι' όλες οι πόρτες κλειδωμένες απ' το μεγάλο χέρι τ' Αι- Νικόλα και στη φράση "portes refermées" του Gide.
 7. André Gide (1869-1951), *Les Nourritures terrestres* (1895): «Οικογένειες, σας μισώ! / Κλειστά σπίτια· πόρτες κλειστές».
 8. «ζηλότυπα αποκτήματα της ευτυχίας».
 9. Βλ. ανέκδοτη επιστολή Ιωάννας Τσάτσου στον Σεφέρη από την Αίγινα, 23 Αυγούστου 1937, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Γ. Σεφέρη, Φάκελος 52, υποφ.2.
 10. Ανέκδοτη επιστολή Σεφέρη 10.8.37, σημ. 5 παραπάνω.
 11. Ο Σεφέρης γράφει στην αδελφή του για την Κλέλια από την Κορυτσά: «...εκείνο που φοβούμαι μ' αυτόν τον άνθρωπο – και είναι παράξενο – [είναι] μήπως μου μοιάζει πολύ. [...] Φαίνεται πως οι απλές καταστάσεις δεν πηγαίνουν με τη μοίρα μου» (ανέκδοτη επιστολή, 29.8.37, σημ. 5 παραπάνω).
 12. Ρωσ. Darya < Λατ. Daria, Darius < Ελλ. Δαρείος < αρχ. Περσ. Darayavaush. Σε όλες τις γλώσσες – πλην της Ελληνικής – η σημασία του ονόματος είναι η ίδια: ο άνθρωπος που κατέχει πολλά, ο πλούσιος. Βλ. C.B.F. Walker *Cuneiform*, British Museum Publications, 1987, passim.
 13. «Ντιμιετρόβνα», πατρώνυμο παράγωγο πιθανώς από τον Ντιμίτρι Καραμάζωφ, ήρωα στο έργο του Ντοστογιέφσκι *Αδελφοί Καραμάζωφ*.
 14. Πβλ. τους στ. 3-7 του ποιήματος.
 15. Η μοναξιά στην πρώτη εκδοχή P₁ χαρακτηρίζεται από την δυσκολία στο πέρασμα του χρόνου («με οικονομία»): στις άλλες εκδοχές P₂/P₃ η μοναξιά είναι εντονότερη και προβάλλεται και στο καμπαναριό («μονολογώντας»).
 16. Σε ανέκδοτη επιστολή στην αδελφή του από την Κορυτσά, ο ποιητής υπαινίσσεται ότι η «δροσιά του βουνού» είναι «η γαλήνη» (2.9.37, σημ. 5 παραπάνω).

Γιώργος Δ. Παναγιώτου

«Ποιος αρχαίος τόπος εδώ»

Ελπίζω να μην «κομίζω γλαῦκα εις Ἀθήνας» με την προσπάθειά μου να απαντήσω (με καθυστέρηση 57 χρόνων) στο παραπάνω ερώτημα του Γ. Σεφέρη. Γιατί μπορεί να έχει απαντήσει ήδη κάποιος, και με τη συνήθη τακτική όλων μας (;) να διαβάζουμε μόνο γραπτά των (πολύ ή λίγο) διασήμων, να μου έχει διαφύγει. Ο Γ. Σεφέρης στο *Μέρες Ε'* (1945-1951), Αθήνα 1996, Εκδόσεις Ίκαρος, σ. 184, σε ηλικία 50 χρόνων, 13 χρόνια πριν από το Νόμπελ (1963) και 21 χρόνια πριν φύγει «στο επέκεινα», επισκεπτόμενος τη Μικρά Ασία με συνοδό του τον πρέσβη της Σουηδίας στην Άγκυρα Axel Parson, σημειώνει (Σάββατο 24/6/50): «Ποιος αρχαίος τόπος εδώ;». Έψαχνα για πολύ καιρό την απάντηση στο παραπάνω ερώτημα, μέχρι που διαπίστωσα ότι πρόκειται για την Αφροδισιάδα της Καρίας (σημερινό Geyre).

Η απορία μου δεν ήταν τόσο γιατί ο Σεφέρης άφησε μετέωρο μέχρι τελευταίας του βίου του ένα τέτοιο ερώτημα, όσο γιατί δεν το είδε στον περίφημο Τουριστικό Οδηγό του John P. Murrey 3, που, κατά δήλωσή του, χρησιμοποιούσε ως vademecum στην επίσκεψή του στον τόπο που τον γέννησε, τον πλήγωσε και τον ενέπνευσε. Η απάντηση είναι ότι πρόκειται για μια αρχαία ελληνική αποικία, ο αρχαιολογικός τόπος της οποίας ανεσκάφη μόλις το 1906, γι' αυτό και ο Murrey δεν είχε προλάβει να την συμπεριλάβει στον Οδηγό του, που έφτανε μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία είναι η πληροφορία του Σεφέρη (σ. 184) ότι οι χωριάτες ξέρουν τον Louis Robert, τον διάσημο Γάλλο επιγραφολόγο.

Ανδρέας Παναγόπουλος

«Τα φύλλα της φοινικιάς»

Στο Α' («Σαντορίνη») της *Γυμνοπαιδίας* διαβάζουμε τον εκ πρώτης όψεως κρυπτικό στίχο: «φύλλα της φοινικιάς στη λάσπη» («Βωμοί γκρεμισμένοι / κι οι φίλοι ξεχασμένοι / φύλλα της φοινικιάς στη λάσπη»). Από τα συμφραζόμενα προκύπτει ότι πρόκειται για τα παρεπόμενα της Μικρασιατικής Καταστροφής. Είχα μια ιδέα για τη σημασία του στίχου, αλλά δεν ήμουν βέβαιος. Πριν από χρόνια, καθώς πιεζόμουν, γιατί είχα αναλάβει να γράψω κάτι επετειακό με τη Σύμωρη σε Διεθνές Συνέδριο στο Anatolia College της Θεσσαλονίκης, ζήτησα βοήθεια από την αείμνηστη Μαρώ Σεφέρη. Με δέχτηκε πρόθυμα στην Άγκρας, της εξήγησα τον προβληματισμό μου και μου ζήτησε να της πω εγώ πρώτος τι νόμιζα για τον στίχο. Όταν της απάντησα χάρηκε και μου είπε γελαστά (αυτή η αγέλαστη) ότι θα με αγάλιαζε ο Γιώργος (αυτός ο απλησίαστος) αν ζούσε, «γιατί κανείς», μου έλεγε, «δεν είχε βρει το νόημα αυτού του στίχου, από όσο τουλάχιστον γνώριζε». Με ρώτησε και μένα μια φορά, συνεχίζει η Μαρώ, τι νομίζω εγώ για αυτόν τον στίχο κι εγώ, αντί γι' απάντηση, του

έπαιξα κάτι πολύ λυπημένο στο πιάνο. Ευχαριστήθηκε πολύ και μου εξήγησε θλιμμένα ότι τόσο χαμηλά έπεσαν οι τότε (1922) Έλληνες από την ανάγκη, ώστε δεν μπόρεσαν να φιλοξενήσουν σωστά τα αδέρφια τους στην προσφυγιά. Η φοινικιά ήταν για τους Έλληνες στην κλασική εποχή το σύμβολο της φιλοξενίας, όπως ήταν η πέρδικα στην ηρωική. (Δες π.χ. την τοιχογραφία με τις πέρδικες στα ανάκτορα του Νέστορα.)

Την εκδοχή αυτή, χωρίς τα παραπάνω προσωπικά, την έχω παραθέσει στο βιβλίο μου *Παλίμψηστα και άλλα (Κριτικά κείμενα και διακείμενα, αρχαία και νέα)*, Παπαζήσης, 1999, σελ. 57, αλλά μέχρι τώρα δεν έτυχε να δω αν το θέμα απασχόλησε κάποιον ή κάποια συνάδελφο της νεοελληνικής φιλολογίας.

Ανδρέας Παναγόπουλος

Χάλκεος και σιδήρεος «ύπνος - θάνατος» στον Όμηρο

Στο βιβλίο του Χόρχε Λουίς Μπόρχες, *Η τέχνη του στίχου*,¹ περιλαμβάνονται οι έξι ομιλίες του που έδωσε στο Χάρβαρντ, το φθινόπωρο του 1967, στο πλαίσιο των «διαλέξεων Νόρτον». Οι ομιλίες ηχογραφήθηκαν και εκδόθηκαν ύστερα από χρόνια.

Στη δεύτερη ομιλία του με θέμα τη «Μεταφορά» υπάρχει και το ακόλουθο απόσπασμα: «Ας προσπαθήσουμε να δούμε ένα άλλο σχήμα –το πολύ γνωστό που συνδέει τις ιδέες του ύπνου και του θανάτου. Κάτι που είναι σύνθετες και στον καθημερινό λόγο· ωστόσο αν φάξουμε για παραδείγματα, θα δούμε ότι αυτό είναι πολύ διαφορετικό. Νομίζω πως κάπου ο Όμηρος μιλάει για τον «σιδερένιο ύπνο του θανάτου». Εδώ μας δίνει δύο αντίθετες ιδέες: ο θάνατος είναι ένα είδος ύπνου, αλλά αυτό το είδος του ύπνου είναι φτιαγμένο από ένα βαρύ, ανελέητο και στυγερό μέταλλο –το σίδηρο».

Στις σημειώσεις του επιμελητή Calin-Andrei Mihalescu τονίζεται ότι δεν υπάρχει αναφορά στον «σιδερένιο ύπνο» μεταξύ των ενενήντα ενός εμφανίσεων του «ύπνου» που αναγράφονται σε συμπραστικό πίνακα λέξεων του Ομήρου. Και υποδεικνύει δύο σχετικές παραπομπές από την *Αινειάδα* του Βιργιλίου σε μετάφραση John Dryden (υποδηλώνοντας ότι ίσως έγινε εκ μέρους του Μπόρχες κάποια σύγχυση μεταξύ Ομήρου και Βιργιλίου;).

Πάντως δεν αναφέρεται «σιδήρεος ύπνος» στον Όμηρο, αναφέρεται μόνο «χάλκεος ύπνος» [= τον δ' άορι πληξ' αυχένα, λύσε δε γυία./ ως ο μεν αύθι πεσών κοιμήσατο χάλκεον ύπνον (ραφωδία Λ, στίχοι 240-241)].² Να θυμίσουμε εδώ ότι στον ομηρικό κόσμο τα Τάρταρα είχαν το κατώφλι χάλκινο, και τα φονικά χτυπήματα δίδονται «νηλεί χαλκό», δηλαδή με τον άσπλαγχο, τον ανελέητο χαλκό των πολεμικών όπλων.

Είναι προφανές ότι ο Μπόρχες σύγχυσε κατά τη διάρκεια της ομιλίας του τα δύο μέταλλα, σίδηρο και χαλκό.

Συγγνωστό το λάθος του Χόρχε Λουίς Μπόρχες, εκ παραδρομής προ-

φανώς. Εξάλλου ο θαυμασμός του για τον Όμηρο ήταν πάντοτε αδιάπτωτος και οι αναφορές του στα ομηρικά έπη είναι συνεχείς. Ας μην ξεχνάμε ότι έδωσε τις διαλέξεις αυτές στο Χάρβαρντ χωρίς τη βοήθεια σημειώσεων, καθώς η κακή του όραση δεν του επέτρεπε καθόλου να διαβάσει.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Χόρχε Λουίς Μπόρχες, *Η τέχνη του στίχου*, επιμέλεια Calin-Andrei Mihalescu, μτφρ Μαρία Τόμπρου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006.
2. και με το ξίφος έπειτα την κεφαλή τού επήρε./Ο θλιβερός τον χάλκινο ύπνον αποκοιμήθη, (μτφρ. Ιάκωβου Πολυλά). Μετά με μια σπαθιά στο σβέρο του του παραλυεί τα γόνα./ Σε μολυβένιο ύπνο, πέφτοντας, βυθίστηκαν ο δόλιος. (μτφρ. Καζαντζάκη – Κακριδή). Και τον προσβόδησε με μια σπαθιά στο σνίχι./Έτσι έπεσε, κι εκεί ύπνονε κοιμήθηκε χαλκένιο. (μτφρ. Αλέξανδρου Πάλλη).

Σάββας Παύλου

Ο Τάσος Βουρνάς και ο αδέσποτος Απολλιναίος

Ι. Μπορεί να είναι περίεργο, αλλά για τον Τάσο Βουρνά (Αγρολόβουνο Μεσσηνίας 1913-Αθήνα 1990), φιλόλογο, ιστορικό, μεταφραστή και, κυρίως, επί σειρά πολλών ετών, προ και μεταδικτατορικά, μαχητικό αρθρογράφο στην εφ. *Η Αυγή*¹ και σε άλλες εφημερίδες της αριστεράς, υπάρχουν ελάχιστα έως μηδαμινά στοιχεία για τη ζωή και τη δράση του. Όχι τόσο στα μεταπολεμικά όσο προπάντων στα χρόνια του μεσοπολέμου. Οι πληροφορίες που μπορεί να αντλήσει κάποιος από λήμματα και άρθρα εγκυκλοπαιδειών (λ.χ., Γ. Πλουμίδης, *Π.-Α.-Μπριττάνικα*, τ. 15, 234) ή από συνεντεύξεις του ίδιου (*Διαβάζω*, τχ. 82, 1983, 64-72), αφορούν σχεδόν αποκλειστικά στη μετά το 1945 περίοδο. Από αυτά πληροφορούμαστε, μάλλον επιγραμματικά, ότι υπήρξε συνεργάτης της *Κομμουνιστικής Επιθεώρησης* (ΚΟΜΕΠ), ότι συμμετείχε άτυπως στη σύνταξη του περ. *Ελεύθερα Γράμματα*, όταν συνελήφθη ο διευθυντής του, Δημήτρης Φωτιάδης, και ανέλαβαν ο Νικηφόρος Βρεττάκος με τον Σωτήρη Πατατζή, όπως και αργότερα, μετά τα Χριστούγεννα του 1949, όταν καθαιρέθηκε ο Βρεττάκος από την ηγεσία του ΚΚΕ, με την κατηγορία της πρόκλησης ιδεολογικής σύγχυσης.²

Σύμφωνα με μαρτυρία του Αλέκου Σακελλάριου, συνομήλικου και συμμαθητή του Βουρνά στο γυμνάσιο του παλαιού τέρματος Αχαρνών, ήταν συντάκτες της χειρόγραφης εφημερίδας *Ο μαθητής*. Σπούδασε στη Φιλοσοφική του Πανεπιστημίου Αθηνών (1932 κ.ε), έχοντας ως συμφοιτητή του τον Ζήσιμο Λορεντζάτο, αλλά κατά τα φαινόμενα η ένταξή του στη φοιτητική αριστερά, γύρω στα 1934, δεν ανέστειλε τα ιστοριοδιφικά του ενδιαφέροντα για την πρώιμη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής συνείδησης, ούτε όμως και ανέκοψε τη σποραδική συνεργασία του με την εφ. *Η Καθημερινή*. Εκεί, μεταξύ του 1935 και του 1940 – και έχουν προφανή σημασία οι χρονολογίες – δημοσίευσε εννιά άρθρα, κυρίως για μεσαιωνι-

κά και βυζαντινά θέματα. Ακόμα, πήρε μέρος, μαζί με τους Σόλωνα Βογιατζάκη, Φάνη Μιχαλόπουλο και Νικόλαο Τωμαδάκη, σε μια διαμάχη για την κριτική έκδοση του Σολωμού, αλλά και έκανε μια γλαφυρή περιδιάβαση στον “Μεσσηνιακό κάμπο” (2.9.1940) που έχω τη γνώμη ότι αξίζει τον κόπο να την ξαναδιαβάσουμε σε μια πιθανή έκδοση αναλέκτων του.³

Αν και υπάρχουν σαφείς αναφορές από το 1932 ότι ο Βουρνάς έστειλε κείμενα προς δημοσίευση στους *Νέους Πρωτοπόρους*,⁴ οι βεβαιωμένες ενασχολήσεις του με τη λογοτεχνία αρχίζουν ουσιαστικά με το τέλος της Κατοχής, με κριτικά άρθρα του για την *Αιολική γη* του Η. Βενέζη, τους *Μαυρόλυκους* του Θ. Πετσάλη-Δομήδη, το έργο του Γ. Βιζυηνού, την *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* του Κ.Θ. Δημαρά, τους *Πανθέους* του Τ. Αθανασιάδη και το *Contre temps* της Μιμίκας Κρανάκη (με τον αναπάντεχο πρόλογο του Κώστα Βάρναλη), καθώς και την *Πάπισσα Ιωάννα* του Ε. Ροΐδη⁵ αρχικά στο περ. *Τέχνη και ζωή*⁶ και έπειτα, ως το 1950, στα *Ελεύθερα γράμματα* και στον *Αιώνα μας*. Τις βιβλιοκριτικές αλλά και τα άρθρα του, τόσο αυτά όσο και εκείνα που ακολούθησαν στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, στην *Καινούρια Εποχή*, και στις εφ. *Η Αυγή*, *Δημοκρατική* και *Ανεξάρτητος τύπος*, θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον αν κάποια στιγμή τα βλέπαμε συγκεντρωμένα. Και τούτο για πολλούς λόγους. Πρώτα, λόγω των συχνών ιδεολογικών μετατοπίσεών του στα χρόνια του μεταπολέμου και των προσαρμογών του ή των εναντιώσεών του στην επίσημη κομματική γραμμή, όπως ήδη μας έγιναν αυτές γνωστές από τη μονογραφία του Δημήτρη Ραυτόπουλου, *Αναθεώρηση τέχνης* (2006) αλλά και από την *Ιστορία* του Α. Αργυρίου. Έπειτα, λόγω του ρόλου που είχε στις γνωστές, εμβληματικές για την αριστερά διαμάχες, για την “ποίηση της ήττας” ή, ακόμα, λόγω των αντιφατικών σχέσεών του με τον Μ.Μ. Παπαϊωάννου και τον Μάρκο Αυγέρη. Στις ανακολουθίες του ακόμα συγκαταλέγονται η δογματική, επικριτική του στάση απέναντι στον Καρυωτάκη και στον Καβάφη, αλλά, από την άλλη μεριά, η επαινετική υποδοχή της *Πυραμίδας*⁶⁷ του Ρένου Αποστολίδη όπως και η γενναιότητα με την οποία υπερασπίστηκε τον καταδικασμένο σε εκτέλεση Νίκο Πλουμπίδη, και τούτο μη λογαριάζοντας την επίσημη κομματική γραμμή που θεωρούσε τον τελευταίο προδότη.⁷

II. Αν επιστρέψουμε στα χρόνια του μεσοπολέμου, εκεί γύρω στο 1935, όταν δεν είχε ακόμα σχηματιστεί ολοκληρωμένα η αισθητική και πολιτική αντίληψη του Βουρνά, από τα στοιχεία που διαθέτουμε μάλλον δεν θα μπορούσαμε να τον συνδέσουμε με κάποια από τις κινήσεις της ελληνικής λογοτεχνικής πρωτοπορίας. Αναμφίβολα, οι μεταγενέστερες κριτικές επιλογές του δείχνουν ότι γνώριζε να αξιολογεί σωστά το νεότερικό στην έκφραση, τόσο στην παλαιότερη όσο και στη σύγχρονη πεζογραφία, όμως δεν γνωρίζουμε την ύπαρξη άλλου τεκμηρίου που να τον φέρνει σε άμεση επαφή με συγγραφείς ή λογίους του '30, εκτός του Στρατή Δούκα, με τον οποίο και συνυπήρξαν στα μετακατοχικά *Ελεύθερα Γράμματα*. Η έκπληξή μου συνεπώς ήταν εύλογη όταν σε αλιευμένο από παλαιοβιβλιοπωλείο της Αθήνας αντίτυπο του τχ. 4-6 (Ιαν-Μαρτ. 1936) του περ. *Το Τρίτο Μάτι*,

ψυχή του οποίου ήταν ο Δούκας,⁸ είδα πάνω στη σελίδα όπου η μετάφραση του πολύ γνωστού οπτικού ποιήματος του G. Apollinaire “Il pleut” τη χειρόγραφη αναφορά “Α. Βουρνάς *μειτράφρασα*”! Ο Apollinaire στο Τρίτο Μάτι,⁹ ιδίως αν υπολογίσουμε ότι είχαν δημοσιευτεί στο περιοδικό κείμενα του J. Joyce, του E. Dujardin, του A. Jarry και άλλων, ήταν κάτι το απολύτως ευνόητο· αλλά ο Βουρνάς, ακόμα και αν η συνεργασία του περιορίστηκε σ’ αυτήν την ως τώρα αδέσποτη και αταύτιστη μετάφραση; Για να μην προχωρήσουμε άλλο σε εικασίες, παραθέτω τη σχετική σελίδα του περιοδικού, μαζί με την όχι χωρίς σημασία αποδοχή του Αλεξ. Αργυρίου ότι ο γραφικός χαρακτήρας είναι, πράγματι, του Τάσου Βουρνά.

G. APOLLINAIRE
IL PLEUT

ΒΡΕΧΕΙ — βρέχει. φωνές γυναικών σαν νάταν πεθαμένες, ακόμα και στη μνήμη — βρέχει και σās, θαυμάσιες συναντήσεις της ζωής μου, ώ μικρές ψυχάλες — και τούτα τ’ αφηρασμένα σύννεφα βάλνονται να χρεμετίζουν έναν όλόκληρο κόσμο από πολιτείες της άκοης — στάσου και άκου μήπως βρέχει, έίς πάθος και καταφρόνηση θρηνοῦν πανάρχαια μουσική — άκου νά πέφτουν αί δεσμοί ποῦ σέ συγκρατοῦν άπό πάνω και άπό κάτω.

Βουρνάς
επιφραση

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αλεξ. Αργυρίου, ο Τάσος Βουρνάς, έχοντας δηλώσει ανοιχτά τη συμπαράστασή του στον Νίκο Πλουμπίδη, στη γνωστή υπόθεση του 195 (η οποία οδήγησε στην εκτέλεσή του και δημιούργησε έκτοτε μακροχρόνιες διαμάχες στους κόλπους της αριστεράς για τον αινιγματικά αντιφατικό ρόλο της τότε παράνομης κομματικής ηγεσίας), έμεινε σε ένα είδος “ιδεολογικού καθαρτηρίου” ως το 1956, αρχίζοντας από τότε να δημοσιεύει άρθρα του στην *Αυγή*.
2. Ο Βρεττάκος κατηγορήθηκε από τον Θέμο Κορνάρο ότι, στη συλλογή του *Δυο άνθρωποι μιλούν για την ειρήνη του κόσμου*, αντιμετώπιζε το ίδιο τις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ. Η άρνησή του να αποσύρει το βιβλίο ήταν ο βασικός λόγος της αποπομπής του από την αρχισυνταξία των *Ελευθέρων Γραμμάτων*, που συνέχισαν να βγαίνουν άρρυθμα ως το 1950 με υπεύθυνους τον Γιάννη Αγγέλου και τον Στρατή Δούκα.
3. Τη διάσωση όλων αυτών των καταγραφών την οφείλουμε στις πολυετείς προσπάθειες του Αλέξανδρου Αργυρίου, όταν με σκοπό τη σύνταξη της ήδη ολοκληρωμένης *Ιστορίας της ελληνικής λογοτεχνίας και της πρόσληψής της*, δημιούργησε μια ευρεία τράπεζα πληροφοριών για την κριτική υποδοχή της ελληνικής λογοτεχνίας, από το 1918 και εντεύθεν. Άλλα άρθρα του Βουρνά στην *Καθημερινή*, αυτή την περίοδο: «Νικήτας Νηφάκος. Ένας μανιάτης στιχοπλόκος του τέλους του ΙΓ΄ αιώνας», σε τέσσερις συνέχειες (30.8-25.10.1937), «Η ανάπτυξις της εθνικής συνειδήσεως του υποδούλου ελληνισμού τον ΙΗ΄ αιώνα», σε δυο συνέχειες (25.7-26.9.1938), «Ιωάννης Μάλλας, ο Αντιοχεύς. Ένας απόστολος της λαϊκής γλώσσας του θου μ.Χ. αιώνας», σε δυο συνέχειες (20.11-18.12.1939).
4. Βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Καστανιώτης, 1996, 165. Στους παράνομους, κατοχικούς *Πρωτοπόρους* (1943), που εννοείται ότι κυκλοφορούν ως συνέχεια των μεσοπολεμικών *Νέων Πρωτοπόρων*, ο ίδιος ο Βουρνάς δεν φαίνεται να συμμετέχει, αν και ήταν αυτός που έδωσε τις πρώτες τεκμηριωμένες πληροφορίες για την ύπαρξη, την εκδοτική σύνθεση και τους στόχους του περιοδικού. Βλ. Τ. Β., «Οι “Πρωτοπόροι”», *Αυγ.-Δεκ.* 1944 [=1943]. Το όργανο των λογοτεχνών του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ.87-88 (1962) 319-321. Επίσης, βλ. Χριστίνα Ντουσιά, 477-479.
5. Η *Πάπισσα Ιωάννα* του Ροϊδη ήταν ανάμεσα στα μόνιμα ενδιαφέροντά του, γι’ αυτό και το 1971 επιμελήθηκε, με εκτεταμένη εισαγωγή του, μια κριτική έκδοση του μυθιστορήματος.
6. Τις δυο συνεργασίες του, στο κατοχικό περ. *Τέχνη και Ζωή* του Γ. Παπαλεονάρδου, τις υπέγραψε με το ψευδώνυμο Ελισσαίος Βρανάς. Ενδιαφέρον έχει η δεύτερη χρονικά από αυτές, Μάρτιος-Μάιος του 1944, που την τιτλοφόρησε «Fragmenta» και περιλαμβάνει σπαράγματα από απόπειρά του να γράφει μυθιστόρημα.
7. Για αυτή τη στάση του βλ. τη μαρτυρία του Γ. Μπασιάκου, εφ. *Η Αυγή*, 2 Απρ. 2006.
8. Βλ. τις επιστολές του προς τον συστηματικό αρωγό και συνεργάτη του περιοδικού, Ν.Γ. Πεντζίκη στο βιβλίο του *Μαρτυρίες και κρίσεις*, Κέδρος³ 1977, 9-77.
- ⁸ Για *Το Τρίτο Μάτι* βλ. τα γραμματολογικά του Α. Αργυρίου στην *Ιστορία* του (τ. Α΄, 509-510), όπως και τις ενδιαφέρουσες μελέτες της Έλενας Χαμαλίδου, «Εικαστικός περιοδικός τύπος της δεκαετίας του ’30» (=Ο περιοδικός τύπος στον μεσοπόλεμο. Πρακτικά. Εταιρεία Σπουδών, 2001, 235-250), και της Elena Sartori, «Περιοδικό *Το 3ο Μάτι*: σημασιολογικές παρατηρήσεις στον τίτλο» (=Διαδικτυακά Πρακτικά] Γ΄ Συνεδρίου Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών).

Αλέξης Ζήρας

80

Σκέψεις για τη θεματολογία του μυθιστορήματος του Κώστα Μόντη *Ο αφέντης Μπατίστας και τ’ άλλα*

Το μυθιστόρημα *Ο αφέντης Μπατίστας και τ’ άλλα* (Αθήνα, Ερμής, 1980) του Μόντη χωρίζεται ευδιάκριτα σε δύο μέρη (σελ. 7-116 και 117-

224) με κεντρικό ζητούμενο την αναζήτηση των προγόνων της μητέρας του συγγραφέα, της Καλομοίρας Μπατίστα.¹ Το πρώτο μέρος, αν και ξεκινά με τις αφηγήσεις της γιαγιάς Ελένης (μητέρας της Καλομοίρας) για τον προπάππο της αφέντη Μπατίστα, εξελληνισμένο Βενετσάνο, γρήγορα μετατρέπεται σε χρονικό της οικογένειας του αφηγητή Κώστα Μόντη και περισσότερο πλησιάζει στην αυτοβιογραφία. Αυτοβιογραφία όμως και ολόκληρου του βιβλίου, εφόσον ο αφηγητής διαρκώς εκθέτει τους διαταγμούς του και τις περιπέτειές του για την επιλογή του λογοτεχνικού είδους, του θέματος και των προσώπων, τις αντιδράσεις που δέχτηκε όταν κατέληξε να γράψει για έναν απώτερο εξισλαμισμένο πρόγονο. Στο δεύτερο μέρος διαβάζουμε ένα σύντομο μυθιστόρημα με «ήρωες» τον Τουρκομπατίστα, εξισλαμισμένο πρόγονο του αφηγητή, και τον γιο του Αντωνέλλο, Έλληνα από μητέρα, Φράγκο από πατέρα, παντρεμένο με Ενετή, που φτάνει στον φόνο Τούρκου (για να μην εξισλαμιστεί) και στη φυγοδικία. Ένα από τα βασικά θέματα του ιδιότυπου αυτού μυθιστορήματος είναι η επιλογή της ταυτότητας των «ηρώων».

Το μυθιστόρημα του Μόντη, ωστόσο, κινείται κυκλοθυμικά: το κωμικό εναλλάσσεται και συμπλέκεται με το τραγικό, το ιδιωτικό με το συλλογικό, το πραγματικό με το φανταστικό, η ελληνική συνείδηση με τη διαπολιτισμική ιστορική συνείδηση του νησιού (Ελλήνων-Ενετών-Τούρκων), όπως επίσης συμπλέκονται –σε όλη την έκταση του βιβλίου– τα θέματα της φτώχειας, της αγάπης, της παλικαριάς και της ανθρώπινης μοίρας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η βιβλιογραφική μου κάλυψη περιορίζεται στο πλούσιο σε τεκμηρίωση και ερεθίσματα μελέτημα του Λευτέρη Παπαλεοντίου στο *Όψεις της ποιητικής του Κώστα Μόντη*, Αθήνα, Σοκόλης, 2006, σσ. 123-137. Βλ. επίσης το πρόσφατο άρθρο της Έλλης Φιλοκύπρου, «Costas Montis' Afentis Battistas etc.: Narrative as a defeat», *Hellenic Studies* 15,2 (2007) 273-285.

Παύλος Αγγελόπουλος

Ακόμη λίγα για τη σχολική Ιστορία νεοελληνικής λογοτεχνίας

Όπως είναι γνωστό, το σχολικό βιβλίο *Ιστορία νεοελληνικής λογοτεχνίας* διανέμεται από φέτος και στους μαθητές και στους φιλολόγους των γυμνασίων της Κύπρου. Με αφορμή τα όσα εύστοχα εντοπίζουν ο Λεύκιος Ζαφειρίου και ο Γιώργος Κ. Μύαρης στο προηγούμενο τεύχος των *Μικροφιλολογικών* και αφορούν αυτό το νέο βιβλίο, μπορούν να γίνουν και ορισμένες άλλες επισημάνσεις.¹

Καταρχάς, η ενσωμάτωση της *Ιστορίας νεοελληνικής λογοτεχνίας* για πρώτη φορά ως αυτόνομου εγχειριδίου στη Μέση Εκπαίδευση ήταν επιβεβλημένη, από τη στιγμή που ο τελικός προορισμός της διδασκαλίας του μαθήματος της λογοτεχνίας παρέμεινε εξαρτημένος από την ιστορική-γραμματολογική προσέγγιση. Το νέο αυτό βιβλίο αναφοράς έχει θετικά

στοιχεία, όπως είναι η δομή κάθε ενότητας, και ειδικά η συμπερίληψη ανακεφαλαιωτικών σημείων, ασκήσεων και πλούσιας βιβλιογραφίας, αλλά και το γλωσσάρι και ο συγκριτικός χρονολογικός πίνακας του τέλους.

Ωστόσο, μερικές αδυναμίες άλλοτε φαίνεται να μην ευθυγραμμίζονται με τις σχετικές προθέσεις της συγγραφικής ομάδας (που ως ανάδοχο τους είχαν τις εκδόσεις Πατάκη) και –εν δυνάμει– της ομάδας των αξιολογητών-κριτών (συγγραφείς: Ευάγγελος Αθανασόπουλος, Ειρήνη Κοκκινάκη, Πολυξένη Μπίστα· κριτές-αξιολογητές: Δημήτριος Σουλιώτης, Βασίλειος Τσιλιμίγκρας, Βιολέττα Λέκκα) και άλλοτε φαίνεται να προδίδουν τη δυσκολία που συνάντησε η συγγραφική ομάδα να τιθασει και να συνοψίσει ένα τόσο εκτενές υλικό στον αυστηρά προκαθορισμένο αριθμό σελίδων που επέβαλλε το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Πιο συγκεκριμένα:

α) Το νέο σχολικό εγχειρίδιο είναι διαρθρωμένο σε εννέα ενότητες και φιλοδοξεί να περιδιαβεί την παραγωγή δέκα αιώνων: Η πρώτη ενότητα ξεκινά από τις αρχές του 11^{ου} αι. και η ένατη, σύμφωνα με το όριο του τίτλου της, αγγίζει τα τέλη του 20^{ου} αι. Με κριτήριο τις βιβλιογραφικές αναφορές, το βιβλίο βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στις *Ιστορίες* των (αλφαβητικά) Δημαρά, Καλαματιανού, Πολίτη και Vittì. Αν δεχτεί κανείς ότι οι *Ιστορίες* του Δημαρά, του Πολίτη και του Vittì είναι πλέον μέρος του οικείου κανόνα, δεν θα λέγαμε το ίδιο και για την *Ιστορία* του Καλαματιανού: ένα βιβλίο της δεκαετίας του 1950, το οποίο όχι απλώς ανασύρεται μα και αντιμετωπίζεται από τη συγγραφική ομάδα ισότιμα με τις υπόλοιπες τρεις *Ιστορίες*.² Από την άλλη, η ενδιαφέρουσα γραμματολογική εργασία του Beaton (*Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, 1996) έχει ισχνότατη εκπροσώπηση και περιορίζεται στην τελευταία ενότητα.³

β) στην ενότητα 6, στην υποενότητα που τιτλοφορείται «Η ποίηση μέχρι το 1930» (σ. 104-111) και στον λιγοστό –ή και ελάχιστο– χώρο που αφιερώνεται στον Καρυωτάκη (σ. 109-110), δεν γίνεται λόγος για τη σατιρική πλευρά του έργου του, μολονότι οι κριτικοί και οι μελετητές έχουν καταδείξει, εδώ και χρόνια, ότι αυτή αποτελεί μια από τις κυριότερες πτυχές της ποιητικής του αυτόχειρα.⁴ Εξάλλου, συνολικά η ομάδα των αποκαλούμενων νεοσυμβολιστών ποιητών (σ. 110-111) παρουσιάζεται υπό τη βαριά σκιά του Καρυωτάκη και του όρου «καρυωτακισμός». Έτσι, ποιητές όπως, λ.χ., ο Φιλύρας, ο Ουράνης και ο Λαπαθιώτης έπονται, στη σχολική *Ιστορία*, της καρυωτακικής παραγωγής, μολονότι οι ποιητές αυτοί είχαν εμφανιστεί στα γράμματά μας ωρίτερα από τον Καρυωτάκη. Σε αυτήν την περίπτωση, το κριτήριο της ιστορικότητας έχει ουσιαστικά εγκαταλειφθεί και έχει αντικατασταθεί από ένα γραμματολογικό ελέγξιμο και εν πολλοίς άδικο (μα πιθανώς βολικό) σχήμα. Κοντά σε αυτά, μεγαλύτερη απορία –και προφανώς σύγχυση σε εκπαιδευτικούς και υποψιασμένους μαθητές– προκαλεί η συμπερίληψη του πεζογράφου Δημοσθένη Βουτυρά στην ίδια αυτή υποενότητα (σ. 111), που αφορά την ποίηση.

γ) στην ένατη και τελευταία ενότητα, που φέρει την αδήλωτη ως προς τη χρονική αφετηρία της επιγραφή «Η λογοτεχνική παραγωγή στην Ελλάδα μέχρι το τέλος του 20ού αιώνα» (σ. 163-175), έχει ενταχθεί και το έργο της αποκαλούμενης Δεύτερης Μεταπολεμικής Γενιάς ή Γενιάς του 1960 (σ.

163-169), το οποίο, όμως, θα λέγαμε ότι είναι συνδεδεμένο ιστορικά και θεματικά με την προηγούμενη Γενιά, την Πρώτη Μεταπολεμική, και, κατά συνέπεια, με την προηγούμενη ενότητα του βιβλίου, η οποία τιτλοφορείται «Η μεταπολεμική νεοελληνική λογοτεχνία (1945-1967)»·

δ) η εξ ανάγκης πια σύμπτυξη της παραγωγής ουσιαστικά σαράντα ετών (1960-2000) στην τελευταία ενότητα των δεκατριών σελίδων έχει ως συνέπεια το υλικό να παίρνει ολοένα και περισσότερο τον χαρακτήρα ενός καταλόγου πληροφοριών, μιας άχαρης αποδελίωσης, με πολλές, μάλιστα, ελλείψεις, όπως καταδεικνύει ο Λ. Ζαφειρίου.⁵ Με αυτήν την επιλογή, ακυρώνεται, πριν καν δοκιμαστεί, ο ευαγγελισμός «να λειτουργήσει [το βιβλίο] συμβουλευτικά στο μάθημα της Λογοτεχνίας» (Πρόλογος, σ. 7), δεδομένου ότι τα νέα ελλαδικά ανθολόγια λογοτεχνίας του Γυμνασίου προάγουν τη νεότερη/σύγχρονη λογοτεχνική παραγωγή και, κατά συνέπεια, η διδασκαλία των οικείων κειμένων δεν επικουρείται από τη σχολική Ιστορία.⁶

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Λεύκιος Ζαφειρίου («Για τη σχολική Ιστορία νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Μικροφιλολογικά*, 22, φθινόπωρο 2007, σ. 35-37) εντοπίζει, μεταξύ άλλων, παραλείψεις σημαντικών ονομάτων της ελλαδικής λογοτεχνικής παραγωγής, ποικίλου είδους αβλεψίες, ανακρίβειες αλλά και γραμματολογικές αστοχίες. Ο Γιώργος Κ. Μύραρης («Ρωγμές στο σπίτι της μνήμης ή μάλλον στη σχολική Ιστορία νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Μικροφιλολογικά*, ό.π., σ. 37-40) διερευνά την παρουσία που έχει –καλύτερα: δεν έχει– η κυπριακή λογοτεχνία στο νέο βιβλίο και υπογραμμίζει ότι η «πνευματική πορεία και η λογοτεχνική παραγωγή του ελληνισμού είναι ιδωμένο με τουλάχιστον αθηνοκεντρικό βλέμμα» (σ. 38), επαληθεύοντας, έτσι, αυτό που ο Γ. Π. Σαββίδης είχε διαπιστώσει ήδη από το 1979, για την τύχη που επιφύλασσαν στην κυπριακή λογοτεχνία οι ελλαδίτες συγγραφείς Ιστοριών της νεοελληνικής λογοτεχνίας (βλ. Γιώργος Κ. Μύραρης, ό.π., σ. 37 και 38).

2. Συμφωνούμε απολύτως με την εκτίμηση που εκφράζει ο Λεύκιος Ζαφειρίου, όταν σημειώνει ότι «η *Σύντομη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* του Γιώργου Καλαματιανού βιβλιογραφείται στις περισσότερες ενότητες [του νέου βιβλίου], χωρίς, κατά την εκτίμησή μας, η εργασία αυτή να ανταποκρίνεται στις ανάγκες του σημερινού μαθητή ή φιλόλογου, με δεδομένο ότι πρόκειται για σχολικό βοήθημα της δεκαετίας του 1950» (Λ. Ζαφειρίου, ό.π., σ. 37).

3. Στις πρώτες έξι ενότητες του βιβλίου, που καλύπτουν την παραγωγή από τον 11^ο αι. ως και την εμφάνιση της Γενιάς του 1930, γίνονται βιβλιογραφικές αναφορές και στις τέσσερις *Ιστορίες* (των Δημαρά, Καλαματιανού, Πολίτη και Vittì). Οι ίδιες βιβλιογραφικές αναφορές περιορίζονται δραστικά στις υπόλοιπες τρεις ενότητες του βιβλίου, που εκτείνονται από τη Γενιά του 1930 μέχρι και το τέλος του 20^{ου} αι.: Οι μόνες αναφορές βρίσκονται στην όγδοη ενότητα, που αφορά την παραγωγή των ετών 1945-1967 (σημειώνεται η *Ιστορία* του Vittì), και στην ένατη και τελευταία ενότητα, που αφορά την περίοδο από το 1967 μέχρι και το τέλος του 20^{ου} αι. (σημειώνεται η Γραμματολογία του Beaton).

4. Ισχύει και εδώ αυτό που επισημαίνει ο Λ. Ζαφειρίου (ό.π., σ. 37), ότι δηλ. οι συγγραφείς του βιβλίου όφειλαν να μεταφέρουν εντός εισαγωγικών τις αυτούσιες φράσεις άλλων συγγραφέων (λ.χ., «Η ποίηση του Καρυωτάκη είναι σοβαρή», σ. 110: προέρχεται από ομόλογη κρίση του Πολίτη, σ. 248). Γενικότερα, όσα θεωρούνται από τη συγγραφική ομάδα ως χαρακτηριστικά του έργου του Καρυωτάκη (σ. 110) έχουν μεταφερθεί σχεδόν αυτούσια από την *Ιστορία* του Πολίτη, χωρίς τη σχετική υπόδειξη (εισαγωγικά ή παραπομπή).

5. Λ. Ζαφειρίου, ό.π., σ. 36-37.

6. Ένα μεγάλο μέρος αυτών των επισημάνσεων παρουσιάστηκαν στην προφορική ανακοίνωση «Τα νέα βιβλία λογοτεχνίας στο Γυμνάσιο: Γυμνάσματα επί χάρτου ή ευκαιρίες δημιουργίας;», που έγινε στο πλαίσιο του συνεδρίου που συνδιοργάνωσαν στη Θεσσαλονίκη, τον Απρίλιο του 2007, ο Τομέας Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ., ο Σύλλογος

Αποφοίτων Φιλοσοφικής Σχολής «Φιλολόγος» και ο Σύλλογος Αποφοίτων Παιδαγωγικού Τμήματος «Μίλτος Κουντουράς», με θέμα: «Αρχαιολογία και Εκπαίδευση. Τα νέα σχολικά βιβλία Δημοτικού και Γυμνασίου».

Μιχ. Γ. Μπακογιάννης

Και πάλι για τη σχολική Ιστορία νεοελληνικής λογοτεχνίας

Στο προηγούμενο τεύχος των *Μικροφιλολογικών* σε κείμενό μου για τη σχολική *Ιστορία νεοελληνικής λογοτεχνίας* (2006) υποδεικνύονταν σφάλματα, ασάφειες και ανακριβείες.

Τα δημοσιεύματα της Ελισάβετ Κοτζιά στην *Καθημερινή* (6.1.2008) και του Γιώργη Γιατρομανωλάκη στο *Βήμα* (17.2.2008), καθώς και οι απαντήσεις στην *Καθημερινή* (10.2.2008) του Κώστα Μπαλάσκα και του Βαγγέλη Αθανασόπουλου επιβεβαιώνουν την ακαταλληλότητα του βιβλίου. Παρά ταύτα το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο της Ελλάδας και το Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού της Κύπρου δεν έχουν προχωρήσει σε κάποια διορθωτική κίνηση.

Αν και το βιβλίο, όπως αναφέρεται στον πρόλογό του, δεν «προορίζεται για αυτόνομη διδασκαλία», ωστόσο η χρήση του είναι δεδομένη / ή αναμενόμενη από μεγάλο αριθμό φιλόλογων και μαθητών, λαμβάνοντας υπόψη, για παράδειγμα, το νέο σχολικό εγχειρίδιο *Κείμενα νεοελληνικής λογοτεχνίας* της Γ΄ Γυμνασίου (2006), που παραπέμπει τους μαθητές στην *ΙΝΑ* (σσ. 7, 91, 145 και 221). Η *ΙΝΑ* βρίθκει λαθών γλωσσικών, γραμματολογικών κ.ά., γι' αυτό το λόγο επανέρχομαι για να σημειώσω μερικά ακόμη τέτοια προβλήματα:

Στη σελίδα 110 αναφέρεται ως συλλογή του ποιητή Μήτσου Παπανικολάου *Το Εσωτερικό και το Τοπίο*. Φυσικά δεν πρόκειται για συλλογή του Μ. Παπανικολάου αλλά για τα ποιήματά του «Εσωτερικό» και «Τοπίο».

Στη σελίδα 21 για τον Πουολόγο αναφέρεται ότι «ο αετός κάλεσε τα άλλα πουλιά στο γάμο του» αναπαράγοντας το λάθος από τη *Σύντομη Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* του Γιώργου Καλαματιανού, ενώ, όπως φαίνεται από τον δεύτερο κιάλας στίχο, τα πράγματα είναι εντελώς διαφορετικά: *κλητούριν είχεν και χαράν και γάμον του παιδιού του*.

Οι σελίδες 12, 44, 51, 66, 98 και άλλες είναι προβληματικές και «στηρίζονται» σε παραθέματα από την *ΙΝΑ* του Γ. Καλαματιανού. Επίσης στη σελίδα 105 στα 154 ποιήματα του Κ. Π. Καβάφη περιλαμβάνονται οι «Ποσειδωνιάται», χωρίς να διευκρινίζεται ότι ανήκουν στα *Ανέκδοτα / Κρυμμένα*.

Στη σελίδα 111 αναφέρονται ως χαρακτηριστικά της ποίησης του Κώστα Ουράνη ο ρεαλισμός και η σάτιρα, αλλά δεν επισημαίνονται ο κοσμοπολιτισμός και το μοτίβο της φυγής. Στην ίδια σελίδα η βιβλιογραφική αναφορά στην ποίηση του Τάκη Παπατσώνη είναι ελλιπής, αφού δεν δηλώνεται η συλλογή *Ursa Minor* στην έκδοση του 1962. Ας σημειωθούν ακόμη

τα λανθασμένα στοιχεία για τον Σπύρο Τσακνιά (σ. 166) και τέλος το πολύ προβληματικό Ευρετήριο.

Λεύκιος Ζαφειρίου

Η λογοτεχνία και ο στοχασμός στα κρατητήρια της αποικιοκρατίας

Από μια πρώτη μελέτη του φωτογραφικού αρχείου των κρατουμένων (με βάση τους καταπιεστικούς νόμους περί προσωποκράτησης άνευ δίκης) της περιόδου του αγώνα της Ε.Ο.Κ.Α. προκύπτουν ενδιαφέροντα ερεθίσματα, προβληματισμοί για τις επιδράσεις, έμμεσες και άμεσες, στην ωρίμανση, τη μελέτη, τη συγγραφή και το στοχασμό μιας ολόκληρης ακολουθίας προσώπων που έδρασαν και δρουν στην κυπριακή νοερή πολιτεία της δημιουργίας. Αναφέρω ως πρόγευση κάποιες χαρακτηριστικές παρουσίες μαζί με τους αριθμούς στιγματισμού ή μάλλον με τα παράσημα αντίστασης και ελληνικού βίου:

D.P 81	Πέτρος Στυλιανού	D.P 1996	Χριστόδουλος Παπαχρυσοστόμου
D.P 94	Ανδρέας Μαλέκκος	D.P 2371	Χριστόδουλος Τομασιδης
D.P 407	Κωνσταντίνος Λευκωσιάτης	D.P 2571	Μίμης Ιακωβίδης
D.P 566	Νίκος Κρασιδιδής	D.P 2701	Ανδρέας Φυλακτού
D.P 811	Αντώνης Σωτηριάδης	D.P 2789	Σοφοκλής Λαζάρου
D.P 848	Κώστας Μιχαηλίδης	D.P 2792	Κωνσταντίνος Γιαλλουρίδης
D.P 849	Μιχαήλ Μιχαηλίδης		
D.P 851	Πολύβιος Νικολάου		
D.P 1594	Μιχαήλ Μαραθεύτης		

Γραφές των κρατητηρίων έχουμε εντοπίσει δεκάδες σε αυτοτελείς τόμους, σε δημοσιεύσεις ποιημάτων, πεζών και στοχασμών, σκόρπιες σε περιοδικά και εφημερίδες. Τα τελευταία χρόνια εμφανίζονται επιπρόσθετα χειρόγραφα και πραγματοποιούνται εκδόσεις και επανεκδόσεις, πράγμα που καταδεικνύει πως ο λογαριασμός των κρατητηρίων δεν έχει ακόμη κλείσει οριστικά για τη λογοτεχνία και το στοχασμό.

Κάτι παράλληλο συμβαίνει και με τους έγκλειστους και τους δεσμώτες των Κεντρικών Φυλακών της ίδιας επαναστατικής περιόδου· κατάδικους πλέον, βαρυποινίτες και μελλοθάνατους. Γι' αυτό το εσταυρωμένο παρτέρι δημιουργίας θα επανέλθω σε επόμενο σημείωμα.

Γιάννης Πεγειώτης

Συζήτηση για τη νέα μας γλώσσα

Το μικρό τούτο δημοσίευμα αφορά απλώς μια μεμονωμένη περίπτωση από τις συζητήσεις που γίνονταν μετά την πολιτική και γλωσσική μεταπολίτευση του 1974-1976. Με τη συμπλήρωση τώρα τριανταχονταετίας από τότε πολύ χρήσιμη θα είναι μια αναλυτική και νηφάλια παρουσίαση των αντιθέσεων και των συζητήσεων που ακολούθησαν την ιστορική για τη γλώσσα μας απόφαση της πολιτείας. Μια βαθύτερη και ουσιαστικότερη αντιμετώπιση του θέματος θα βοηθούσε, νομίζω, και για μια γενικότερη σταθεροποίηση των γλωσσικών μας πραγμάτων, για μιαν ασφαλέστερη ρύθμιση πολλών λεπτομερειακών θεμάτων του σύγχρονου γραπτού μας λόγου.

Στο αρχείο μου σώζονται αρκετές επιστολές του μακαρίτη λογοτέχνη Παύλου Φλώρου (1897-1980) αναφερόμενες σε θέματα πνευματικού ενδιαφέροντος. Μία απ' αυτές παρουσιάζει το ενδιαφέρον ότι βρίσκω στο αρχείο μου και τη δική μου απάντηση στο γράμμα του. Συζητούνται στα κείμενα αυτά θέματα αναφερόμενα στη σύγχρονή μας γραπτή γλώσσα· γι' αυτό και τα δίνω σήμερα στη δημοσιότητα. Στοιχεία για τον Παύλο Φλώρο παρέχει το πρόσφατο *Λεξικό της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (Εκδόσεις Πατάκη).

Το κείμενο της επιστολής του Φλώρου συνειδητά είναι γραμμένο στο μονοτονικό σύστημα με μόνη τη διαφορά απ' αυτό που ισχύει σήμερα ότι τονίζει τις μονοσύλλαβες λέξεις. Η απόκλιση εξηγείται από το ότι γράφει πριν από την αποδοχή του μονοτονικού συστήματος.

Εκάλη 27 Δεκεμβρίου 1979

Φίλε κ. Κριαρά,

Ευχαριστώ για τα δύο ανάτυπα που μου εστείλατε. Παρατηρώ ότι αποφεύγετε να μου απαντήσετε στην έκκληση που Σας είχα απευθύνει το καλοκαίρι, σχετικά με το αίτημα – όπως το αντικρίζω με βαθειά πεποίθηση – καλλιεργημένης δημοτικής, αντίθετα προς την ψυχαική, που ολίγο πολύ γράφετε, οι εκπαιδευτικοί και οι λογοτέχνες. Δεν επιθυμώ, με τούτο μου το γράμμα, να αντιδικήσω προς εσάς. Τις απόψεις μου εκθέτω με αρκετή σαφήνεια και με ισχυρά, καθώς πιστεύω, επιχειρήματα μέσα στο κείμενο της ομιλίας μου της 18ης Απριλίου στον «Παρνασσό». Θα την εκδώσω, συμπληρωμένη με πολλά δείγματα «κακής γλώσσας» και παρόμοια παραθέματα, διπλή σχεδόν, σε βιβλίο. Δυστυχώς, ύστερα από την επισημοποίηση της γλωσσικής αυτής μορφής από την πολιτεία (Κύριο Παύλο Φλώρο: απευθύνουν κρατικές υπηρεσίες έγγραφα των!), είμαι απαισιόδοξος ως προς την αποτελεσματικότητα της προσπάθειάς μου.

Γράφετε: «Ας δούμε τώρα...», «δε δικάζονταν», «σχετικά με κείνο...», «μας λένε...», «με το σύστημά τους δε γίνεται... και δε διαμαρτύρεται», «βρήκαν κάποτε ή, και βρίσκουν απήχηση», «ότι στο νομικό χώρο» κ.ο.κ. Τι κρί / μα που δεν είχατε από μιας αρχής το σθένος να φανείτε συνεπέστερος προς την κάποια τάση Σας προς την ορθοέπεια που διαβλέπω ήδη λ.χ. στην χρήση του «ότι», αντί του ανεκδιήγητου «πως». Αλλά πώς

ανέχεσθε τον ακρωτηριασμό των ελληνικών θεμάτων (ετύμων), έπειτα από 200 ετών λόγια παράδοση, κολόβωμα που παραμορφώνει και αλλοιώνει την ελληνική φωνή; Παραθέτω εδώ, για παράδειγμα, αναριζωμένες τις λέξεις που στην πρώτη σελίδα της επιστολής μου άντλησα από την «τονική μεταρρύθμισή» Σας, για να με καταλάβετε καλύτερα:

«Ας ιδούμε τώρα... δεν εδικάζονταν... σχετικά με εκείνο... μας λέγουν... με το σύστημά των... δεν γίνεται... και δεν διαμαρτύρεται... δεν ευρήκαν κάποτε ή, και δεν ευρίσκουν απήχηση... ότι στον νομικό(ν) χώρο...» κ.ο.κ.

Η λογοτεχνική γλώσσα είναι ερασιτεχνική και «κοινή». Δεν απέχει πολύ από κάτι όπως λ.χ. το γαλλικό argot. Και έρχεται η Πολιτεία να ανεβάσει τέτοια γλωσσική μορφή (τρών, να φας, πετυχαίνω, να πετύχω, βδομάδα, φέτο, ρωτώ, πάνω, ψηλά, μπροστά, τα έργα τους – δεν είναι αιτιατική το «τους»; – και άλλα παρόμοια) σε επίσημη γλώσσα και γλώσσα παιδείας! Αλλά ας μην προχωρήσω. Άμα τυπωθεί η διάλεξή μου, θα ιδείτε τις απόψεις μου. Σκεφθείτε καλά επάνω στο θέμα ακρωτηριασμός των αιώνιων ελληνικών λέξεων, σωστός ξεριζω / μός, και θα με καταλάβετε. Εύχομαι το 1980 με υγεία και Σας χαιρετώ

Παύλος Φλώρος

Θεσσαλονίκη, 11 Ιανουαρίου 1980

Φίλε κύριε Φλώρε,

Έλαβα τα τελευταία γράμματά σας και επιθυμώ να σας απαντήσω στα ερωτήματα που μου διατυπώνετε.

Πρώτα-πρώτα θέλω να σας πω ότι απομακρύνεσθε από την πραγματικότητα όταν λέτε ότι «αποφεύγω» να απαντήσω στην έκκλησή σας σχετικά με ορισμένα γλωσσικά θέματα όπου διαφέρουν οι απόψεις μας. Θέλω να σας πω – και να πειστείτε γι' αυτό – ότι ποτέ δεν απέφυγα και ούτε και τώρα αποφεύγω να διατυπώνω τις όποιες γνώμες μου είτε σε γράμματα, είτε σε δημοσιεύματά μου. Αυτό βέβαια μου στοίχισε πολλές φορές στη ζωή μου, αλλά «δεν έβαλα γνώση». Αν δε σας απάντησα, αυτό οφείλεται στις πολλές δουλειές μου, που με φέρνουν πολλές φορές στην αναβολή. Και ξέρετε η αναβολή πάντα είναι επικίνδυνη.

Κάνετε λόγο για «καλλιεργημένη δημοτική», που εσείς γράφετε, ενώ εγώ γράφω την «ψυχαρική». Καθόλου δε γράφω την «ψυχαρική» και κάθε έμπειρο μάτι μπορεί να το διακρίνει. Άλλωστε και οι απόψεις μου για τη γλώσσα που έγραφε ο Ψυχάρης είναι με σαφήνεια από μένα διατυπωμένες σε γραπτά μου. /

Ότι ορισμένοι γράφουν άσχημα την «καλλιεργημένη» ή «ακαλλιέργητη» δημοτική είναι βέβαιο. Και αρκετοί μέσα σ' αυτούς είναι λογοτέχνες ή και εκπαιδευτικοί. Η όλη μου προσπάθεια εδώ και πέντε-έξι χρόνια είναι να βοηθήσω να γράφεται μια σωστή, μια «καλλιεργημένη» δημοτική.

Οι κρατικές υπηρεσίες γράφοντας τη δημοτική ή τη «δημοτική» τους κάνουν πολλά λάθη, που δεν οφείλονται όλα στην έλλειψη πείρας, αλλά και σε επιπολαιότητα. Το «Κύριο Παύλο Φλώρο» δεν είναι το έγκλημά τους.

Με κατηγορείτε για έλλειψη σθένους ώστε να έχω «συνέπεια προς την

κάποια τάση μου προς την ορθοέπεια». Δεν πρόκειται γι' αυτό. Τη «συνέπεια» την επιδιώκω, όμως και το «ότι» χρησιμοποιώ και το «πως», γιατί και τα δυο είναι νεοελληνικά. Ο «ακρωτηριασμός» ορισμένων λέξεων, για τον οποίο κάνετε λόγο, δεν είναι «ακρωτηριασμός». Η γλωσσολογία αυτά μας τα έχει μάθει. Πρόκειται για νεότερους τύπους, που έχουν όλα τα δικαιώματα να χρησιμοποιηθούν. Κάποια διτυπία δέχομαι στη γλώσσα μας. Μπορεί στο μέλλον να εκλείψει στην πράξη, όμως για την ώρα μπορούμε να χρησιμοποιούμε παράλληλα πότε / τον ένα, πότε τον άλλο τύπο. Σχετικά με τη συλλαβική αύξηση είναι περιπτώσεις που για λόγους ευφωνίας είναι απαραίτητη. Τα «δεν γίνεται» και «δεν δικαιολογείται» είναι λανθασμένα (κατά τη γνώμη μου ως προς το -ν του δεν). Δεν οφείλονται όμως στη γραφίδα μου, αλλά ή σε παραδρομή της μηχανής ή σε τυπογραφικό λάθος.

Δε νομίζω ότι η πολιτεία «ανέβασε» σε επίσημη γλώσσα κανένα ακατονόμαστο γλωσσικό ιδίωμα, αλλά μια δημοτική κανονική. Καμιά φορά μάλιστα η πολιτεία αντιδρά στην κανονική δημοτική, που εκείνη είχε δεχτεί.

Σας ευχαριστώ για τις ευχές σας και εύχομαι και εγώ κάθε καλό μέσα στο '80.

Ε. Κριαράς

Σας στέλνω το γράμμα σας πίσω, αφού μου το ζητάτε. Αν δεν είναι κόπος για σας, ευχαρίστως θα το δεχόμουνά πάλι.

Σας ευχαριστώ και για τις σελίδες από το πρόσφατο βιβλίο σας που μου στέλλετε. Η γλώσσα με ικανοποιεί όσο και αν ακολουθώ διαφορετική κάπως χρήση σε ορισμένα.

Ε. Κριαράς

Η μικρογράμματη γραφή «άσος πίκια» (ή «το φύλλο του κισσού»);

Το είδος της μικρογράμματης γραφής όπου το σύμπλεγμα «ερ» αποδίδεται με ανεστραμμένο φύλλο έχει χαρακτηριστεί γραφή «άσος πίκια».¹ Ακόμη κι αν πρόκειται για τυχαίο διακοσμητικό καλλιγράφημα, θα πρότεινα ν' αποδοθεί ως ανεστραμμένο φύλλο κισσού. Τη συγκεκριμένη καλλιγραφική συντομογραφία τη συναντούμε το 12ο αιώνα μ.Χ. στα περιφερειακά μοναστήρια της Κάτω Ιταλίας, της Τραπεζούντας, της Συρίας, της Παλαιστίνης. Το φύλλο κισσού συμβόλιζε τότε την αιωνιότητα και τη φιλία.²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. C. de Vocht, «L' 'As de Pique" Hors d'Italie?», *Byzantium* 51 (1981) 628-630 και Agati Maria Luisa, «L' 'As de Pique" Fuori d'Italia: Qualche Osservazione», *Byzantium* 53 (1983) 347-353.

2. Hans Biedermann, *Dictionary of Symbolism*, NY Meridian, λήμμα ivy, 186-187. Το φύλλο κισσού προς τα κάτω (όχι ανεστραμμένο) το συναντούμε στο τέλος επιτύμβιων επιγραφών (στη

Περί του κυπριακού χαλλουμιού και της κυπριακής διαλέκτου ενγένει

Μου δόθηκε και άλλοτε η ευκαιρία ν' αναφερθώ στην ετυμολογική προέλευση της κυπριακής λέξης *χαλλούμιν* (βλ. *Μικροφιλολογικά* 6, φθινόπωρο 1999, σσ. 44-45). Επειδή ο θόρυβος γύρω από τη λέξη αυτή δεν λείπει να κοπάσει, θα ήθελα να επανέλθω στο θέμα και να παραθέσω ορισμένα συμπληρωματικά ευρήματα:

1. Η κυπριακή λέξη *χαλλούμιν* είναι αραβικής προέλευσης. Η αραβική λέξη *Halūm* / *Hallām* σημαίνει ένα είδος μαλακού τυριού. Η λέξη αυτή προέρχεται ετυμολογικά από την αραβική πάλι λέξη *Haluma*, η οποία έχει σχέση με την πασίγνωστη λέξη *halīm*, που σημαίνει πρόσωπο πράο και ευγενικό και μακρόθυμο (για το Θεό). Είναι γνωστό, μάλιστα, ότι με τη λέξη αυτή στο ισλάμ αποδίδουν το ένα από τα 99 ονόματα του Θεού (*al-Halim*).

2. Από την αραβική λέξη *Halūm* / *Hallām* δεν προέρχεται ετυμολογικά μονάχα η κυπριακή λέξη *χαλλούμιν*, αλλά και η τουρκική λέξη *hellim*, που δεν απαγνιάται σε όλα τα σύγχρονα τουρκικά λεξικά. Αυτό είναι φυσικό και αναμενόμενο, αφού τα σύγχρονα τουρκικά λεξικά αποδελτιώνουν τις λέξεις των *Yeni Türkçe*, όπως είναι γνωστά τα νέα τουρκικά της Κωνσταντινούπολης ή *Yeni Osmanlıca*, που αντικατέστησαν το 1928 τα οθωμανικά τουρκικά, τα γνωστά *Eski Osmanlıca*, που βρίθουν από λέξεις αραβικής και περσικής κυρίως προέλευσης. Η γλωσσική αυτή εθνοκάθαρση, που χαρακτηρίστηκε από τον καθηγητή *Geoffrey Lewis* ως μια καταστροφική επιτυχία (*a catastrophic success*), συντελέστηκε το 1928 στα πλαίσια της μεταρρύθμισης του Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ.

3. Είναι σημαντικό να αναφερθεί εδώ ότι το υπό τον τίτλο *Güncel Türkçe Sözlük* του Τουρκικού Γλωσσικού Συνδέσμου (*Türk Dil Kurumu*) συνεχίζει να αναφέρει τη λέξη *hellim* ως τουρκική, δεν κάνει καμιά μνεία της αραβικής προέλευσής της και την ερμηνεύει ως εξής: *Kıbrıs'ta yapılan bir çeşit beyaz peynir* (= είδος άσπρου τυριού κυπριακής κατασκευής). Μετά τις αντιδράσεις, βέβαια, του Τουρκοκύπριου κατοχικού ηγέτη *Mehmet Ali Talat* (βλ. εφ. *Turkish Daily News*, ημ. 19.3.2007), που θεωρεί το *hellim peynir* ως ειδικό προϊόν της κατεχόμενης Κύπρου και καλεί την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να αναγνωρίσει, αφενός, το προϊόν υπό τη διττή ονομασία (*Hellim* και *Halloumi*), και το λεγόμενο Υπουργείο Γεωργίας, αφετέρου, ως αρμόδιο να χειρίζεται το θέμα, το ερμηνευτικό σχόλιο του πιο πάνω λεξικού στο λήμμα *Hellim* διόλου απίθανο να αλλάξει σύντομα περιεχόμενο!¹

4. Έχω παρατηρήσει ότι σε αρκετές περιπτώσεις οι Τουρκοκύπριοι δεν χρησιμοποιούν τη λέξη *hellim* μόνο ως ουσιαστικό αλλά και ως επίθετο του ουσιαστικού *peynir*, που σημαίνει τυρί. Αυτό φανερώνει την αραβική προέλευση της λέξης που αρχικά σήμαινε κάτι το μαλακό. Ακόμα και στη διαφήμιση της κουζίνας τους μιλούν για *hellim cheese* (όχι απλώς *hellim*), για *grilled hellim cheese* (όχι απλώς για *grilled hellim*), ενώ αρκετές φορές για να δώσουν υπόσταση στο *hellim* αναφέρουν δίπλα του (σε παρένθεση) τη λ. *halloumi*, που είναι διεθνώς γνωστό και δεν χρειάζεται ερμηνευτικές διευκρινίσεις.

5. Σε ό,τι αφορά την απόδοση του *χαλλουμιού* κατά την περίοδο της ενετοκρατίας ως *caluma*, έχω την άποψη ότι αν αυτό δεν είναι κακή απόδοση της αραβικής λ. *Haluma*, είναι οπωσδήποτε μη συνειδητή παραφθορά της κυπριακής λέξης *χαλλούμιν*.

6. Τελειώνοντας δεν θα ήθελα να ενδιατρίψω επί του προβλήματος αν το παραδοσιακό κυπριακό *χαλλούμιν* φτιάχνεται από γάλα αίγας ή προβάτου ή από μείγμα γάλακτος αίγας και προβάτου ή από μείγμα γάλακτος αίγας, προβάτου και αγελάδας. Αυτό για μένα προσωπικά δεν αποτελεί πρόβλημα αλλά πονηρό ψευδοπρόβλημα. Γνωρίζω πολύ καλά με τι υλικά και σε ποια εποχή έφτιαχναν τα *χαλλούμια* τους οι Κύπριες χωρικές, που περίμεναν την εποχή που οι αίγες τους θα βοσκούσαν πρώτα *δρουμπίν* και τα πρόβάτά τους *στραϋόδκια* (*σταχύδια*) και μετά ν' αρχίσουν να τυροκομούν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Συνάγω το πιο πάνω συμπέρασμα από την τελευταία φροντισμένη πολιτική των Τούρκων να σφετερίζονται την πολιτιστική κληρονομιά της Κύπρου. Όσοι παρακολουθούν τη συνεχώς αυξανόμενη βιβλιογραφία διαπιστώνουν ότι εκτός από την ιστορία, τα τοπωνύμια, τα αρχαιολογικά και άλλα μνημεία μας οι Τούρκοι άρχισαν να σφετερίζονται το κυπριακό θέατρο σκιών, την κυπριακή λαϊκή ποίηση, τα κυπριακά παραμύθια, τους κυπριακούς χορούς, τα κυπριακά λαϊκά παιχνίδια και τραγούδια κ.ά. Άρχισαν, μάλιστα, να μιλούν για κυπριακή διάλεκτο και να εννοούν την τουρκοκυπριακή διάλεκτο, τα λεγόμενα *Gibrizlija*, την οποία παρουσιάζουν ως τουρκική γλώσσα που είναι ευρύτατα διαδεδομένη στην Κύπρο, εκδίδουν λεξικά της κυπριακής διαλέκτου ως αυτή να είναι τουρκική (π.χ. N. Demir (2002), *Kıbrıs Ağzıları Üzerine* (=Επί των κυπριακών διαλέκτων), Ari Dimililer (1984), *Kıbrıs Ağzıları Üzerine Bir Çalışma* (=Μελέτη επί των κυπριακών διαλέκτων), M. İslamoğlu (1987), *Kıbrıs Ağzı* (=Η κυπριακή διάλεκτος), Kabataş Levend (1982), *Kıbrıs Ağzıları Sözlüğü* (=Λεξικό των κυπριακών διαλέκτων) κ.ά.). Δεκάδες είναι, εξάλλου, οι πτυχιακού και μεταπτυχιακού επιπέδου εκπονούμενες εργασίες που αποσκοπούν να παρουσιάσουν τα επιμέρους κυπριακά ιδιώματα ως τουρκικά. Οι πιο κάτω τίτλοι είναι ενδεικτικοί: *Baf Ağzı* (=Η διάλεκτος της Πάφου), *Lefkoşa Ağzı* (=Η διάλεκτος της Λευκωσίας), *Kıbrıs Lefkoşa, Ortaköy ve Gönyeli Ağzı* (=Η κυπριακή διάλεκτος της Λευκωσίας, Ορτάκιοϊ και Κιόνελι), *Larnaka Ağzı* (=Η διάλεκτος της Λάρνακας), *Abohor Ağzı* (=Η διάλεκτος της Επιχώς), *Kıbrıs Ağzı: Çatoz, Kalavaç, Kazafana, Kırmı* (=Κυπριακή διάλεκτος: Τζάος, Καλυβάκια, Καζάφανα, Κερύνεια), *Kıbrıs Klavye (Alaniçi) Ağzı* (=Η κυπριακή διάλεκτος των Κλαυδιών), *Kıbrıs Karpaz Ağzı* (=Η κυπριακή διάλεκτος της Καρπασίας), *Kıbrıs Mesarya Ağzı* (=Η κυπριακή διάλεκτος της Μεσσαρίας), *Limassol Ağzı* (=Η διάλεκτος της Λεμεσού) κ.ά.

Κ. Γ. Γιαγκουλλής

Για τις σκέψεις του Mario Vitti

Διάβασα με ενδιαφέρον τις σκέψεις του Mario Vitti για την κυπριακή λογοτεχνία που δημοσιεύτηκαν στα *Μικροφιλολογικά* (22, 2007). Παρόλο που ο ίδιος αναφέρει πως πρόκειται «για κάτι το εντελώς προσωρινό και δεν μπορεί να έχει το χαρακτήρα μιας πιο δεσμευτικής κριτικής μελέτης», αξίζει τον κόπο να σταθεί κανείς σ' αυτές τις σκέψεις και να διατυπώσει κάποιες, ας τις πούμε «αντι-σκέψεις». Κι αυτό γιατί όσο αποσπασματικές κι αν είναι, πρόκειται για τις σκέψεις ενός σημαντικού μελετητή της νεοελληνικής λογοτεχνίας που έχουν ένα ειδικό βάρος.

Όταν ο Mario Vitti προτείνει ως ονομασία της κυπριακής λογοτεχνίας τον όρο «ελληνόφωνη λογοτεχνία της Κύπρου», επανέρχεται στη γνωστή συζήτηση που έλκει την καταγωγή της από διαφορετικές ιδεολογικές αφητηρίες, «δεξιές» ή «αριστερές», «εθνικές» ή «διεθνιστικές», με όσα αυτό συνεπάγεται. Η λογική όμως της «ελληνόφωνης» κυπριακής λογοτεχνίας, επειδή υπάρχει και μια τουρκοκυπριακή λογοτεχνία, θα μπορούσε να οδηγήσει και στην αμφισβήτηση της ύπαρξης ελληνικής λογοτεχνίας στα χρόνια της τουρκοκρατίας, αφού θα επρόκειτο για μια «ελληνόφωνη» λογοτεχνία στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Και με την υπενθύμιση ότι υπήρξαν τμήματα της σημερινής ελληνικής επικράτειας που παρέμειναν τμήματα της αυτοκρατορίας αυτής ως το 1912. Παράλληλα, με την ίδια λογική, λογοτεχνίες της ελληνικής περιφέρειας - Κρήτη, Επτάνησα, Αλεξάνδρεια, κ.λπ. - θα έπρεπε να ονομαστούν επίσης «ελληνόφωνες». Ασε που ο όρος θυμίζει λίγο τα σημερινά «ελληνόφωνα» χωριά της Κάτω Ιταλίας. Αντίθετα ο όρος κυπριακή λογοτεχνία παραμένει πάντα δόκιμος, αφού ως ένα σημείο καλύπτει ακόμη και την κυπριακή μεσαιωνική γραμματεία, πριν από την τουρκοκρατία. Καλύπτει δε γενικότερα μια λογοτεχνική παραγωγή σε εποχή κατά την οποία δεν υπήρχε τουρκοκυπριακή λογοτεχνία. Παραμένει δόκιμος με την ίδια λογική που μιλούμε για κρητική λογοτεχνία, επτανησιακή κ.λπ. Άλλωστε θέτει και ο ίδιος το ερώτημα «τί αντιπροσώπευε η ελληνική λογοτεχνία μέσα στην Οθωμανική επικράτεια», χωρίς ουσιαστικά να το απαντά.

Δυσκολεύομαι να αντιληφθώ επίσης το επιχείρημα της πολιτικής σκοπιμότητας, ότι δηλαδή μπορεί «να χρησιμοποιείται η ελληνόγλωσση λογοτεχνία της Κύπρου ως πολιτικό επιχείρημα για να προβληθεί η Κύπρος στην παγκόσμια γνώμη ως αυτοδύναμη παρουσία, με δικό της ελληνικό πολιτισμό». Απ' ό,τι ξέρω η προβολή όλων των λογοτεχνιών στην παγκόσμια κοινή γνώμη υποκρύπτει άμεσα ή έμμεσα και πολιτικές σκοπιμότητες. Μήπως κάτι τέτοιο δεν γίνεται για παράδειγμα με τη γαλλική, την ιταλική ή την αμερικανική λογοτεχνία; Θα συμφωνήσω όμως μαζί του ότι οι πρωτοβουλίες της κυπριακής Πολιτείας για την προβολή της κυπριακής λογοτεχνίας στο εξωτερικό έγιναν μέχρι τώρα με τρόπο σπασμωδικό και ατελέσφορο, προπάντων αν συγκριθούν με τις προσπάθειες χωρών όπως η Γαλλία, η Ιταλία και η Γερμανία.

Από την άλλη, το να προβληθεί η κυπριακή λογοτεχνία ως ένα σύνολο, τίποτε δεν εμποδίζει να ενταχτούν οι δημιουργοί της στην ευρύτερη

ελληνική λογοτεχνία. Διότι ασφαλώς για κάτι τέτοιο πρόκειται και όχι για την ένταξη, όπως αναφέρει ο Mario Vitti, «ξεχωριστών κεφαλαίων» και «χωριστών παραγράφων» που να αφορούν την κυπριακή λογοτεχνία ως ένα ξεχωριστό σύνολο. Αν αυτό δεν συμβαίνει, όπως σωστά λέει, με άλλες περιοχές της Ελλάδας, το ίδιο ασφαλώς δεν πρόκειται να συμβεί με την Κύπρο. Πρόκειται, όπως σωστά το επισημαίνει, για την παρουσία Κυπρίων λογοτεχνών σ' ένα χώρο, αυτό της ελληνικής λογοτεχνίας, «όπου γραμματολογικά και αξιολογικά πρέπει να ενταχθούν». Το θέμα δεν είναι να ενταχθεί στον κορμό της νεοελληνικής λογοτεχνίας «ο συρφετός» που υπονοεί, αλλά όσοι αξιολογικά μπορούν να ενταχθούν εκεί. Αυτό όμως που διαπιστώνει ο καλόπιστος μελετητής είναι πως οι Κύπριοι λογοτέχνες έχουν αποκλειστεί ουσιαστικά από τον κορμό αυτό της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Ούτε βέβαια δικαιολογείται κάτι τέτοιο από το γεγονός ότι η κυπριακή λογοτεχνία διατηρεί μια σχετική αυτονομία λογοτεχνίας της ελληνικής περιφέρειας, της τελευταίας που καταφέρνει να επιβιώνει ως τέτοια με αυτή της ελληνικής διασποράς.

Το ερώτημα που θέτει, σε ποιον αναγνώστη απευθύνεται ο Κύπριος λογοτέχνης, «στον Κύπριο και μόνο στον Κύπριο, στον Ελλαδίτη ή μήπως στον Ευρωπαίο», καθώς και στα επακόλουθα του ιδίου ερωτήματος, έχω την αίσθηση ότι δεν απευθύνεται στο σωστό παραλήπτη. Πρώτον διότι θα μπορούσε να θέσει το ίδιο ερώτημα στον Γάλλο, τον Γερμανό ή τον Ιταλό λογοτέχνη. Γιατί ειδικά μόνο στον Κύπριο; Δεύτερον ο λογοτέχνης, οποιασδήποτε εθνικής καταγωγής, μπορεί να έχει φιλοδοξίες ακόμη και αυταπάτες ότι το έργο του είναι επιπέδου Νόμπελ. Σε τελευταία όμως ανάλυση δεν είναι ούτε οι δικές του φιλοδοξίες ούτε οι δικές του αυταπάτες που θα κρίνουν αν το έργο του αξίζει να παραμείνει στο «συρφετό» του τοπικού επιπέδου, στο εθνικό πάνθεο ή στον παγκόσμιο στίβο της λογοτεχνίας. Δυσκολεύομαι επίσης να κατανοήσω την ειρωνεία με την οποία αντιμετωπίζει τους Κυπρίους λογοτέχνες που τυπώνουν «με δικιά τους έξοδα τα αριστουργήματά τους, και μάλιστα κάποτε τα καμαρώνουν μεταφρασμένα με έξοδα του κυπριακού δημοσίου». Πώς θα μπορούσε να γίνει αλλιώς από τη στιγμή που στην Κύπρο δεν υπήρχαν μέχρι πρόσφατα εκδοτικοί οίκοι, και οι ελλαδικοί οίκοι ελάχιστα έργα Κυπρίων εξέδιδαν; Άλλωστε, μήπως είναι αξιολογικό κριτήριο το γεγονός ότι ένας συγγραφέας δεν βρίσκει εκδοτικό οίκο, ειδικά στην ελληνική επικράτεια, που ο αριθμός τους στο παρελθόν ήταν πολύ περιορισμένος, και υποχρεώνεται να τυπώσει από μόνος του, τουλάχιστον τα πρώτα του έργα; Θα γνωρίζει και ο ίδιος πόσοι σημαντικοί λογοτέχνες στην Ελλάδα δεν βρήκαν κάποια στιγμή εκδοτικό οίκο για το έργο τους και το τύπωσαν οι ίδιοι. Θα γνωρίζει ακόμη πως μεγάλοι συγγραφείς σε πολλές χώρες του κόσμου είδαν κάποια στιγμή το έργο τους να απορρίπτεται από εκδοτικούς οίκους. Για να μην αναφερθώ και στην ιδιόρρυθμη περίπτωση του Καβάφη και τον τρόπο που τύπωνε τα ποιήματά του, χωρίς αυτό να εμποδίσει τη διεθνή αναγνώρισή του. Και μήπως μόνο η Κύπρος επιχορηγεί μεταφράσεις έργων των λογοτεχνών της; Άλλο αν αυτό δεν γίνεται με το σωστό τρόπο. Θα πρέπει επομένως να είναι κανείς επιεικής με τις ιδιορ-

ρυθμίες του κυπριακού χώρου. Δηλαδή το γεγονός ότι ο Β. Μιχαηλίδης δεν είχε εκδοτικό οίκο να τον τυπώνει, ή ακόμη στις μέρες μας ο Κώστας Μόντης, αποτελεί αξιολογικό κριτήριο αποτίμησης του έργου τους;

Θα συμφωνήσω μαζί του για το ρόλο της κυπριακής διαλέκτου, ότι δεν υπάρχει λόγος να περιθωριοποιηθεί στη λογοτεχνική παραγωγή. Θα θυμίσω όμως ότι το ελλαδικό κατεστημένο προβάλλει ως δικαιολογία, όταν αγνοεί ποιητές του μεγέθους ενός Βασίλη Μιχαηλίδη ή ενός Δημήτρη Λιπέρτη, το γεγονός ότι έγραφαν στην κυπριακή διάλεκτο και ότι τάχα κανείς δεν τους καταλαβαίνει. Σε μια χώρα βέβαια όπου ήδη μεταφράζεται ο Παπαδιαμάντης, ζητάμε ίσως πολλά. Και δεν αναφέρομαι φυσικά στο ευρύ ελλαδικό κοινό, αναφέρομαι στους «μορφωμένους», γραμματολόγους, κριτικούς και άλλους του συναφιού που δεν θα χρειάζονταν πολύ κόπο να κατανοήσουν το έργο, για παράδειγμα, ενός Β. Μιχαηλίδη.

Κομβικό βέβαια είναι το ερώτημα πού εντάσσεται η τουρκοκυπριακή λογοτεχνία. Εντάσσεται εκεί που οι δημιουργοί της θα το αποφασίσουν και όσο ξέρω ομοφωνία ανάμεσά τους δεν υπάρχει. Ασφαλώς και πρόκειται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο για μια κυπριακή λογοτεχνική παραγωγή που αναγκαστικά η σύνδεση της, αν υπάρχει τέτοια, λόγω γλώσσας θα είναι με την ευρύτερη τουρκική λογοτεχνία. Όπως δεν υπάρχει κυπριακή εθνική ταυτότητα, έτσι δεν υπάρχει και εθνική κυπριακή λογοτεχνία. Υπάρχει όμως, ή μπορεί να υπάρξει, μια κυπριακή ρεπουμπλικανική πολιτική ταυτότητα που περικλείει ή μπορεί να περικλείσει Ελληνοκυπρίους, Τουρκοκυπρίους και όλες τις άλλες επιμέρους ομάδες κυπρίων πολιτών. Σε αυτό το πλαίσιο υπάρχει ή μπορεί να υπάρξει και μια τοπική - κυπριακή λογοτεχνική παραγωγή, της οποίας οι μελετητές θα αναζητήσουν τα κοινά χαρακτηριστικά επιπλέον των άλλων διασυνδέσεων των επιμέρους συνόλων της.

Στέφανος Κωνσταντινίδης

Σκέψεις πάνω στις «Σκέψεις για την κυπριακή λογοτεχνία» του Mario Vitti

Ευτυχώς που εξαρχής ο κ. Vitti διευκρινίζει στο σημείωμά του ότι πρόκειται για σκόρπιες σκέψεις, γιατί, ομολογώ, θα με ξένιζε αν τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Θα μιλήσω αφελώς σε σχέση με την εμβρίθεια και γνώση του κ. Vitti και διακινδυνεύω να φανώ αδαής, αλλά νιώθω ότι πρέπει να βοηθήσω στο να «καταλήξει αυτό το θέμα σε κάποιο συμπέρασμα, αν φτάσει ποτέ σ' αυτό», όπως σημειώνει ο ίδιος. Ήδη αυτή η φράση θέτει ότι είναι ένα ζητούμενο ο ορισμός ή καθορισμός της “κυπριακής” λογοτεχνίας. Το αμέσως επόμενο είναι αν θα καταλήξει κάποιο. Ξεκινώ από αυτό το τελευταίο, γιατί ίσως βοηθήσει και στα υπόλοιπα.

Πιστεύω πως ναι, θα καταλήξει, όταν «ποκαθαρίσουν τα νερά», όπως

λένε και οι Κύπριοι. Όταν δηλαδή θα ξεκαθαρίσει το μέγα πρόβλημα της ταυτότητας των Κυπρίων, το οποίο, όπως είναι γνωστό, δημιουργήθηκε από τη μη εκπλήρωση του μεγάλου αιτήματος της Αυτοδιάθεσης αυτού του αποκομμένου και ανά τους αιώνες υποδουλωμένου ελληνικού κομματιού.

Έχοντας περάσει προσωπικά μια πολύ δυνατή κρίση ταυτότητας, πόνεσα ειλικρινά από μια δόση ελαφριάς και παιγνιώδους, αλλά καθόλου κακοπροαίρετης ειρωνείας, που διαιστάνθηκα στα γραφόμενα του κ. Vittì. Με παρέπεμψε στο «ο χορτάτος το νηστικό δεν τον σκέφτεται». Γιατί ο κ. Vittì αναφέρεται στο τέλος του σημειώματός του στους Ιταλούς εκείνους λογοτέχνες που έγραψαν στη διάλεκτό του ο καθένας και συμπεριλαμβάνονται σε Ανθολογίες ιταλικής ποίησης. Θα ήταν όμως πολύ διαφωτιστικό να μας έλεγε ο κ. Vittì αν το να γράψουν αυτοί οι ποιητές στη διάλεκτό τους, έγινε γιατί είχαν ανάγκη να αυτοπροσδιοριστούν ως κάτι ξεχωριστό από τους υπόλοιπους Ιταλούς (λογοτέχνες ή μη) ή αν απλώς το έκαναν γιατί ήθελαν να προβάλουν τη μητρική τους λαλιά και αυτήν που ένιωθαν να τους εκφράζει καλύτερα ή που ήξεραν ότι μπορούν να τη χειριστούν έτσι, ώστε να εκφραστούν ουσιαστικότερα. Γιατί, ναι, όπως συμβαίνει και με την κυπριακή, η διάλεκτος συχνά κρατά την πυκνότητα του περιορισμένου και για αιώνες διατηρημένου, γι' αυτό και πιο ουσιαστικού.

Στην περίπτωση όμως των Ιταλών λογοτεχνών εκείνο που συμβαίνει, υποθέτω, είναι ότι ανήκουν σ' ένα σύνολο, μέσα στο οποίο θέλουν ίσως να προβάλουν την εντοπιότητά τους. Ενώ οι Κύπριοι, λογοτέχνες ή μη – γιατί το φαινόμενο δεν συναντάται μόνο στη λογοτεχνία – πίστευαν ή ένιωθαν (και πιστεύω ότι κατά βάθος ακόμα ξέρουν ή πιστεύουν) ότι ανήκουν σ' ένα σύνολο, από το οποίο έχουν αποκοπεί βίαια και μάλλον οριστικά – και πιστεύω ότι αυτό είναι ή ήταν το πιο καταλυτικό γι' αυτούς – και τώρα ψάχνουν να αυτοπροσδιοριστούν, για να υπάρξουν. Γιατί στο βάθος όλης αυτής της αγωνίας τους να προβληθούν, να τονίσουν την ύπαρξη ή την ανεξαρτησία τους, βρίσκεται, διαισθάνομαι, η αγωνία της επιβίωσης, το μεγάλο ερώτημα «πώς επιβιώνουμε τώρα που έχουμε αποκοπεί;» (από τον εθνικό κορμό θα έλεγα, αλλά φοβάμαι μη δώσω εθνικιστική χροιά στα λεγόμενά μου, γιατί κι αυτός ο φόβος είναι ένας από τους επιγόνους της ανεξαρτησίας).

Ίσως θα ήταν βοηθητικό στο να διαμορφώσουμε άποψη, αν μελετούσαμε και την περίπτωση Κύπριων λογοτεχνών, στους οποίους επίσης αναφέρεται ο κ. Vittì, που έγραψαν και στην κοινή ελληνική και στην ντοπιολαλιά, και αναμφίβολα η ποίησή τους η γραμμένη στην ντοπιολαλιά είναι πυκνότερη και ουσιαστικότερη από τη γραμμένη στην κοινή ελληνική. Τι έκανε αυτούς τους ανθρώπους να γράψουν στην κοινή ελληνική; Δεν είχαν άραγε το αισθητήριο να καταλάβουν ότι τα ποιήματά τους της δεύτερης κατηγορίας ήταν κατά πολύ ανώτερα εκείνων της πρώτης; Θα διακινδυνεύσω την απάντηση ότι ασφαλώς το γεγονός ότι ένιωθαν Έλληνες και δεν υπήρχε τότε κανείς να τους το αμφισβητήσει. Η αμφισβήτηση – και το χειρότερο η αυτοαμφισβήτηση – ήρθε αργότερα, με την αποτυχία του Αγώνα να πετύχει το ποθούμενο. Αφού λοιπόν η Κύπρος δεν είχε ενταχθεί στον εθνικό κορμό, τι ήταν οι Κύπριοι; Η Βενετία, το Μιλάνο, η

Ρώμη κ.λπ., στις διαλέκτους των οποίων έγραφαν οι λογοτέχνες, τους οποίους αναφέρει ο κειμενογράφος μας, ανήκαν και ανήκουν στην Ιταλία, άρα, τι λογικότερο, και οι λογοτέχνες τους. Η Κύπρος όμως; Έπρεπε να αυτοπροσδιοριστεί και οι Κύπριοι έπρεπε να βρουν μια ταυτότητα για τον εαυτό τους αποκτώντας μια οντότητα, που δεν την είχαν αποζητήσει ούτε καν υποψιαστεί. Γιατί, αν υπήρχε υποψία για το τι θα μπορούσε να προκύψει μετά τον αγώνα, ο διχασμός θα υπήρχε ήδη με την έναρξη και τη διεξαγωγή του και δεν θα προέκυπτε μετά.

Το να έρχεται λοιπόν ο έγκριτος ακαδημαϊκός, μελετητής και συγγραφέας να αντιπαραβάλλει δύο πράγματα κατά βάση ανόμοια με θλίβει, γιατί δείχνει πόσο απ' έξω μπορεί να είναι κάποιος, έστω και ειλικρινά ενδιαφερόμενος.

Μου θυμίζει τα ερωτήματα που μου έθεταν πολύ επιτακτικά – και βέβαια από ειλικρινές ενδιαφέρον – συμφοιτητές μου από τις γύρω χώρες στο Πανεπιστήμιο των ξένων στην Περούτζια «γιατί η Ελλάδα, που ανέπτυξε έναν τέτοιο πολιτισμό, που όλοι θαυμάζουμε και που αποτελεί τη βάση του ευρωπαϊκού πολιτισμού, παρουσιάζεται σήμερα ο ουραγός της Ευρώπης;» Έπρεπε να τους εξηγήσω την ιστορική διαδρομή της Ελλάδας ανά τους αιώνες, για να απαντηθεί η απορία τους.

Τώρα λοιπόν στο θέμα μας, το κύριο ερώτημα που τίθεται είναι, πιστεύω, τι γέννησε στους Κύπριους την ανάγκη να επαναυτοπροσδιοριστούν και να φαντάζονται ως οι επαρχιώτες που θέλουν να διεκδικήσουν για τον εαυτό τους πρωταγωνιστικό ρόλο και ανεξάρτητη ύπαρξη;

Και πάλι θα πω πού με παραπέμπει εμένα. Με παραπέμπει στα υιοθετημένα παιδιά, που ανακαλύπτουν ξαφνικά σε κάποια ηλικία ότι είναι τέτοια. Αρχίζουν τότε να αναρωτιούνται σε ποιον ανήκουν άραγε; Στους θετούς ή στους φυσικούς γονιούς; Και ποια γλώσσα πρέπει να μιλούν; Σε ποια γενιά ανήκουν; Σε ποια εθνότητα ή θρησκεία; Και αρχίζουν να φάχνουν τους πραγματικούς γονιούς, για να καταλήξουν ίσως ξανά στους θετούς, τονίζοντας μάλιστα ότι αυτοί είναι πλέον οι πραγματικοί γονιοί τους ή μπορεί (και αναλόγως της ηλικίας και των δεδομένων) να αποκοπούν και από τους δυο και να τραβήξουν το δικό τους δρόμο.

Οι Κύπριοι βρέθηκαν απλώς αποκομμένοι, αλλά οι άλλοι τους είπαν ότι πρέπει πια να αποκτήσουν δική τους οντότητα. Οι πιο πολλοί το υιοθέτησαν, γιατί φοβήθηκαν ότι δεν θα μπορούσαν να επιβιώσουν διαφορετικά και, όπως συμβαίνει με όλα τα ιδεολογήματα ή τις εκλογικεύσεις, έπρεπε να δώσουν μορφή και δικαιολογία σ' αυτά. Το κράτος ήρθε μετά να δικαιολογήσει και κάποτε να “εκμεταλλευτεί” (με ή χωρίς εισαγωγικά) την όλη σύγχυση, συγχυσμένο κι εκείνο και μπερδεμένο εξίσου με τους πολίτες ή τους λογοτέχνες του, αλλά πιο ξεκάθαρο ως προς την προάσπιση της εξουσίας που είχε καρπωθεί.

Αναρωτιέται ο κ. Vittι για ποιον άραγε γράφουν οι Κύπριοι. Ασφαλώς δεν αγνοεί ότι αρκετοί γράφουν είτε κατ' ευθείαν και μόνο στα αγγλικά (και λιγότερο στα γαλλικά) είτε αγγλικά και κατόπιν τα μεταφράζουν στα ελληνικά. Γιατί άραγε, αν ο σκοπός τους είναι να διακριθούν αποκλειστικά στο νησί τους;

Έπειτα μιλά – όχι χωρίς μια δόση απαξίωσης – για τις αυτοεκδόσεις, που μέχρι πρόσφατα ήταν η μόνη επιλογή για να κυκλοφορήσει ένα βιβλίο εδώ, στην Κύπρο. Αλλά αυτό και μόνο δεν νομίζω ότι μπορεί να αποτελέσει κριτήριο μη αξίας του βιβλίου, όπως η “ετεροέκδοσή” του δεν αποτελεί ένδειξη της αξίας του, πρώτο γιατί είναι σε όλους γνωστό ότι εξαρτάται από διάφορους παράγοντες το αν θα εκδοθεί ένα βιβλίο από κάποιον εκδοτικό οίκο, αλλά είναι επίσης γνωστό ότι πολλές από αυτές τις εκδόσεις πληρώνονται από τον ποιητή ή το συγγραφέα και δεύτερο γιατί το να επιλέξει κάποιος να αυτοεκδοθεί μπορεί να μην έχει να κάνει με το πόσο πιστεύει στην αξία του έργου του. Ο καθένας που γράφει αποτίνεται σε έναν τουλάχιστον υποθετικό ή δυνητικό (κάπου στον κόσμο ή κάποτε στο χρόνο) αναγνώστη.

Δεν θα ήθελα βέβαια να αναφερθώ και σε ποιητές ή συγγραφείς που αυτοεκδόθηκαν τουλάχιστον αρχικά και δικαιώθηκαν και αναγνωρίστηκαν τελικά ή σε λογοτέχνες, από την άλλη, που δοξάστηκαν ως μεγάλοι στην εποχή τους και καταποντίστηκαν μετά. Όλοι γνωρίζουμε πως ο συρμός παίζει το ρόλο του και σε αυτό τον τομέα, πόσο μάλλον σήμερα που πια δεν μπορείς να ξεχωρίσεις τι είναι λογοτεχνία και τι λογοτεχνική σαπυνόπερα. Θα ήταν επίσης σωστό να ερευνηθεί, πιστεύω, το γιατί συγγραφείς που ξεκίνησαν με αυτοέκδοση, αποτάθηκαν στη συνέχεια και εκδόθηκαν στην Ελλάδα και τελικά επέστρεψαν ξανά στην αυτοέκδοση.

Όντως λοιπόν χρήζει πολλής μελέτης το όλο θέμα. Εμβριθούς και πολύπλευρης. Αλλά κυρίως με βάση τα ιστορικά δεδομένα και τις εγγενείς «ανάγκες» που ώθησαν τους Κυπρίους σ’ αυτή τη σύγχυση, από την οποία πιστεύω ότι θα βγουν όταν τα νερά «ποκαθαρίσουν».

Άννα Τενέζη

Οι «Σκέψεις για την κυπριακή λογοτεχνία» του Mario Vitti (*Μικροφιλολογικά* 22, σσ. 4-6) αλλά και μερικά ομόθεμα σημειώματα στο πρόσφατο αφιέρωμα του περιοδικού *Hellenic Studies* (15,2, 2007) ενδέχεται να δώσουν το έναυσμα να συζητηθούν πιο διεξοδικά συναφή θέματα. Τα *Μικροφιλολογικά* ενθαρρύνουν μια τέτοια συζήτηση, με την ευχή αυτή να εξελιχθεί με νηφαλιότητα και σοβαρότητα, χωρίς ιδεολογικές εμμονές και άσκοπες οξύτητες. Στο τεύχος αυτό δημοσιεύονται δυο απαντητικά σημειώματα, του Στέφανου Κωνσταντινίδη και της Άννας Τενέζη. Ωστόσο, οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι αφενός οι περιορισμένες σελίδες του περιοδικού και αφετέρου η εξαμηνιαία εμφάνισή του δεν διευκολύνουν μια τέτοια συζήτηση. Ήδη έχουν καταχωριστεί στην ηλεκτρονική σελίδα μας (<http://microphilologica.blogspot.com>) τόσο τα κείμενα των Μ. Vitti, Στ. Κωνσταντινίδη και Α. Τενέζη όσο και ανάλογα σημειώματα των Λεύκιου Ζαφειρίου, Matthias Kappler, Στέφανου Κωνσταντινίδη, Λευτέρη Παπαλεοντίου και Σάββα Παύλου από το *Hellenic Studies* (με την άδεια της διεύθυνσης του περιοδικού και των συγγραφέων τους). Ευχαρίστως δεχόμαστε για την ηλεκτρονική σελίδα των *Μικροφιλολογικών* κείμενα που συμβάλλουν στη διερεύνηση αυτή. Τα κείμενα μιας τέτοιας συζήτησης, εφόσον είναι αξιόλογα και ενδιαφέροντα, θα μπορούσαν μελλοντικά να περιληφθούν σε χωριστά *Μικροφιλολογικά Τετράδια*.

Μ-Φ